

Bogna Ludwig*

Miasta i miasteczka o nowożytnych formach na Dolnym Śląsku

The modern forms of towns in Lower Silesia

Wstęp

Po wojnie trzydziestoletniej na terenie Śląska istniała dobrze zorganizowana i kompletna sieć osadnicza. Pomimo zniszczeń wojennych i wyludnienia niektórych regionów potrzeby i możliwości uzupełniania dawno już ukształtowanej i okrzepłej struktury miast i wsi były niewielkie. Pewne zapotrzebowanie w tej mierze dawała intensywnie rozwijająca się dziedzina gospodarki – wydobycie surowców. Powodem zakładania miast stawały się też względy prestiżowe. W pierwszym wypadku założyciele wybierali bardziej tradycyjne formy organizacji przestrzennej nowo lokowanych miejscowości – początkowo oparte na rozplanowaniu średniowiecznych miast lokacyjnych, następnie na koncentrycznych kompozycjach renesansowych. W drugim odpowiedni dobór form przestrzennych miał dużo większe znaczenie. Nie tylko okazałość, ale i zgodność z aktualną modą odgrywały ważną rolę. Nowe miasta rozplanowywano wtedy zgodnie z barokową kompozycją osiową. Nowe miejscowości o znaczeniu reprezentacyjnym skupiły się przede wszystkim w rejonie Przedgórze Sudeckiego i północnej części Dolnego Śląska, co wynikało z sytuacji politycznej i ekonomicznej na ziemiach śląskich.

Artykuł ma na celu zestawienie i porównanie planów miast nowożytnych lokowanych na Dolnym Śląsku po wojnie trzydziestoletniej, wyszukanie inspiracji i wzorów

Introduction

After the Thirty Years' War in the territory of Silesia there was a well-organized and complete settlement network. In spite of the ravages of war and depopulation of certain regions, there were hardly any needs and possibilities of complementing structures of towns and villages that had been firmly established a long time ago. Certain requirements in this respect emerged due to an intensively developing branch of economy – the mining of raw materials. Another reason for town founding was connected with prestige. In the first case, the founders chose more traditional forms of spatial arrangement of the newly established settlements, which were initially based on the layout of the medieval towns, and then on the concentric Renaissance compositions. In the second case, an appropriate choice of spatial forms was of much greater importance. Not only did grandeur play an important role but compliance with the current fashion was significant as well. At that time new towns were planned in accordance with the Baroque axial composition. New towns of a representative significance were mainly located in the region of Sudety Foreland (Przedgórze Sudeckie) and the northern part of Lower Silesia, which was a result of the political and economic situation in Silesian lands.

This article is aimed at listing and comparing plans of modern towns founded in Lower Silesia after the Thirty Years' War, investigating inspirations and models as well as indicating possible imitations. This will enable us to assess the value of these designs and their significance for the stability or changes of certain urban concepts.

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

oraz wskazanie prawdopodobnych naśladownictw. Pozwoli to ocenić wartość tych projektów i ich znaczenie dla trwałości lub zmian pewnych koncepcji urbanistycznych.

Stan badań

Zagadnienie powstawania miast na terenie Dolnego Śląska w okresie nowożytnym było częściowo opisywane w pracach dotyczących problemów lokacji i osadnictwa w szerszym ujęciu czasowym, a także we wstępach do opracowań o charakterze encyklopedycznym czy słownikowym, w nich przedstawiono też niektóre z miejscowości rozplanowanych w końcu XVI, XVII i XVIII w.¹ Hugo Weczerka w swym artykule o późnych lokacjach miejskich z lat 1400–1800 przeanalizował aspekty prawne i ekonomiczne tych procesów, nie zajmując się przemianami przestrzennymi. Na ten temat powstały publikacje dotyczące pojedynczych miejscowości np. Złotników Lubańskich czy Pokoju [5], [6]. Najobszerniejsza praca Jana Wrabeca, prezentująca przejawy kształtowania form urbanistycznych, lokacji nowych miast i przemian układu miejskiego w okresie baroku zajmuje się jednym szczególnym regionem północnego pogranicza Dolnego Śląska (zaprezentowano miasta: Milicz, Żmigród, Twardogóra, Sułów, Cieszków i Goszcz) [7].

Struktura polityczno-przestrzenna i sytuacja gospodarcza na Śląsku w czasach habsburskich i pruskich

W epoce nowożytnej Śląsk z rozdrobnionej struktury polityczno-przestrzennej stopniowo przekształcał się w dzielnicę podległą administracji państwa absolutystycznego. Po bitwie pod Mohaczem (1526) na Śląsku można było wymienić 17 księstw, 8 państw stanowych i 144 miasta². Terytoria te były też w różnych formach zależności administracyjnej, wywodzącej się ze struktur feudalnych³. O specyfice sytuacji społecznej i ekonomicz-

¹ Por. literaturę zestawianą przez Rafała Eysymontta [1] i Hugona Weczerkę [2], [3] oraz odnoszącą się do Śląska z opracowania ogólnego historii miast polskich [4].

² Wśród księstw pięć: legnickie, wołowskie, brzeskie, opolskie i cieszyńskie pozostawało we władaniu książąt piastowskich, jedno – głogowskie – znalazło się w rękach Jagiellonów, jedno było księstwem biskupim – nyskie, trzy – jaworskie, świdnickie i wrocławskie bezpośrednio wcielono do Korony Czeskiej, dwa zachodnie – krośnieńskie i żagańskie przyłączono do państw Hohenzollernów i Wettynów (1472–1558). Pozostałe pięć: oleśnickie, ziebickie, opawskie, karniowskie zmieniły w tym czasie właścicieli, okresowo przyłączane do sąsiednich [8].

³ Pięć z nich miało status niezależnych własności dziedzicznych: wrocławskie, głogowskie, świdnicko-jaworskie, opolsko-raciborskie oraz księstwo biskupie – nyskie. Pozostałe były w zależności lennej (legnickie, brzeskie, wołowskie, oleśnickie, ziebickie, żagańskie, cieszyńskie, opawskie, karniowskie, krośnieńskie) [8]. Wśród państw stanowych siedem – żmigrodzkie (*Trachenberg*, istniejące od 1492), milickie (*Militsch*, od 1494), sycowskie (*Groß-Wartenberg*, od 1489), wodzisławskie (*Vladislaviensis* lub *Loslauviensis*, 1502–1742), pszczyńskie (*Pleß*, od 1517), siedlisko-bytomskie (od 1601), przygraniczne: siewierskie oraz hrabstwo kłodzkie pozostawało niezależnymi, choć ulegały znacznym wpływom sąsiadów. Wolne państwa stanowe nazywano stanami większymi (*status maiores*), oprócz nich funkcjonowały również niezależne administracyjnie wolne lenna zamkowe (*freie*

The state of research

The issue of the formation of towns in the territory of Lower Silesia in the modern period was partially described in the studies on problems of town founding and settlements in a broader aspect of time as well as in introductions to the studies of the encyclopedic or dictionary character; they also presented some of the cities laid out at the end of the 16th, 17th and 18th centuries¹. Hugo Weczerka in his article on late urban founding from years 1400–1800 analyzed legal and economic aspects of these processes not taking into consideration spatial transformations. This issue was discussed in publications on single towns, e.g. Złotniki Lubańskie or Pokój [5], [6]. The most comprehensive work by Jan Wrabec, which presents manifestations of urban form development, the founding of new towns and urban system transformations in the Baroque period, deals with one particular region of the northern borderland of Lower Silesia (presented cities: Milicz, Żmigród, Twardogóra, Sułów, Cieszków, Goszcz) [7].

The political and spatial structure and the economic situation in Silesia in the Habsburg and Prussian times

In the modern era Silesia gradually transformed from a fragmented political and spatial structure into a district subordinate to the absolutist state administration. After the battle of Mohacz (1526) in Silesia it was possible to mention seventeen principalities, eight member states and 144 towns². These territories were also in various forms of administrative subjections resulting from feudal structures³. The way of exercising authority influenced the character of social and economic situation in Silesia

¹ Cf. literature by Rafał Eysymontt [1] and Hugon Weczerka [2], [3] and literature on Silesia included in the general description of the history of Polish towns [4].

² Among the principalities the following five: Legnica, Wołów, Brzeg, Opole and Cieszyn remained in the possession of Piast princes; one of them – Głogów was in the hands of the Jagiellonian dynasty; the one was the bishop principality – Nysa; three – Jawor, Świdnica and Wrocław were directly incorporated into the Czech Crown; the two western – Krosno and Żagań were joined to the Hohenzollern and Wettin states (1472–1558). The remaining five: Oleśnica, Ziębice, Opawa, Karniów changed owners at that time and were joined to the neighbouring ones [8].

³ Five of them had the status of independent hereditary properties: Wrocław, Głogów, Świdnica–Jawor, Opole–Racibórz as well as the bishop principality – Nysa. The others were based on the feudal system (Legnica, Brzeg, Wołów, Oleśnica, Ziębice, Żagań, Cieszyn, Opawa, Karniów, Krosno) [8]. Among the state countries, the following seven: Żmigród (*Trachenberg*, existing from 1492), Milicz (*Militsch*, from 1494), Syców (*Groß-Wartenberg*, from 1489), Wodzisław (*Vladislaviensis* or *Loslauviensis*, 1502–1742), Pszczyzna (*Pleß*, from 1517), Siedlisko–Bytom (from 1601), the borderland principalities: Siewierz and Kłodzko county were independent although they were significantly influenced by neighbours. Free state countries were called major states (*status maiores*), apart from them equally independent and administratively free castle fiefs (*freie Burglehen*), which were called minor states (*status minores*). In 1740 there were 24 castle fiefs of this type. The remaining lands (including also the following principalities: Opawa, Karniów, Racibórz, Ziębice, Oleśnica) were temporarily governed by the Jagiellonians, Podiebradowicz, Przemyślid (later Wirtemberg) or Hohenzollerns.

nej na Śląsku decydował również w dużej mierze sposób sprawowania władzy. Kolejni panujący Habsburgowie w miejsce tworzenia urzędów centralnych w Pradze czy w Wiedniu wzmacniali zakres odpowiedzialności urzędów przedstawicielskich w księstwach im podległych. Wobec zaistniałego osłabienia władzy centralnej dwór rozpoczął powolny, acz systematyczny proces umocnienia jej agend względem stanów śląskich [9, s. 118 i n.], [10, s. 415].

Wybuch wojny trzydziestoletniej spowodował zachwianie pewnej stabilizacji występującej na Śląsku od połowy XVI w. Stany śląskie podjęły decyzję współdziałania z powstańcami czeskimi, mając w zamyśle uniezależnienie się od Habsburgów w ramach królestwa czeskiego i likwidację katolickiej enklawy na Śląsku – księstwa biskupa wrocławskiego. Pierwsza faza wojny zakończona bitwą pod Białą Górą i ugodą drezdeńską (luty 1621) przyniosła przewagę Habsburgom. Śląsk został obłożony wysoką kontrybucją. Katolicy odzyskali swobodę wyznawania swej wiary. Protestantów nie dotknęły jednak większe prześladowania [8]. Następny okres wojny w latach 1626–1628 charakteryzował się nasileniem walk. Wielokrotne przemarsze na przemian armii Wallensteina i Mansfelda spowodowały na utrzymującym tym razem neutralność Śląsku olbrzymie straty. Osiągnięta przez Wallensteina przewaga umocniła pozycję katolików. Przystąpiono do odzyskiwania utraconych kościołów, a także dóbr ziemskich. Nowa ofensywa państw Unii Protestantkiej szybko przeniosła się na teren Śląska. W roku 1632 wkroczyły armie: brandenburska i saksońska pod dowództwem gen. Arnima i zajęły cały Śląsk. W 1633 r. nastąpiło przeciwnatarcie wojsk cesarskich. Na mocy traktatu pokojowego w Pradze (1635) Ferdynand II wydał rozkaz przejścia wszystkich mieszkańców Śląska na katolicyzm (z wyjątkiem księstw: legnickiego, brzeskiego, oleśnickiego oraz miasta Wrocławia). Kolejną i ostatnią fazą wojny trzydziestoletniej był najazd armii szwedzkich. W 1645 r. po raz trzeci Szwedzi pustoszyli kraj. Walki trwały aż do zawarcia pokoju westfalskiego 24.10.1648 [11], [12].

Większość miast śląskich została zrujnowana. Straty ludności dotyczyły zwłaszcza obszaru Śląska w pasie od Żagania do Nysy. Ogółem liczba ludności na Śląsku spadła o jedną trzecią. Zniszczono 36 miast, 1095 wsi i 113 zamków. Mieszkańcy – zarówno szlachta, mieszczaństwo, jak i chłopcy – ponieśli ciężar kontrybucji i furazy dla wojsk. Do szkód wojennych dołączyła zaraza, która pięcioma falami nawiedziła Śląsk, siejąc największe spustoszenie na terenach zachodnich (w Bytomiu Odrzańskim, Lubsku, Otyniu, Zielonej Górze), ale także w Świdnicy i jej okolicach. Skutkiem wojny była również emigracja ludności protestanckiej na tereny niezależne od władzy cesarskiej, przede wszystkim Wielkopolski [13], [14]. Kraj podnosił się z ruiny powoli. Jedynie książęta piastowscy

to a large extent. The successively reigning Habsburgs, instead of creating central offices in Prague and Vienna, strengthened the range of responsibilities of representative offices in the principalities subordinate to them. In the face of the existed weakening of the central authority, the court began a slow but steady process of strengthening its agencies with respect to Silesian states [9, p. 118 fol.], [10, p. 415].

The outbreak of the Thirty Years' War disturbed the state of certain stabilization which had existed in Silesia since the mid-16th century. The states of Silesia decided to cooperate with the Czech insurgents with the intention to become independent of the Habsburgs within the Kingdom of Bohemia and to liquidate the Catholic enclave in Silesia – the Wrocław Bishop Principality. The first phase of the war ended with the Battle of Biele Hory and Dresden Treaty (February 1621) which resulted in the advantage of the Habsburgs. A high contribution was imposed on Silesia. Catholics regained the freedom to profess their faith. Protestants, however, were not affected by any severe persecution [8]. The next period of the war in the years 1626–1628 was characterized by intensification of fighting. Numerous marches of Wallenstein and Mansfeld armies alternately led to enormous damage to Silesia which this time continued to keep its neutrality. The advantage gained by Wallenstein strengthened the position of Catholics. The lost churches as well as estates and properties started to be regained. The new offensive of the Protestant Union States quickly moved to the territory of Silesia. In 1632 the Brandenburg and Saxon Armies under the command of General Arnim occupied the whole Silesia. In 1633 a counter-attack of the imperial army took place. Under the Treaty of Peace in Prague (1635), Ferdinand II ordered all inhabitants of Silesia to convert to Catholicism (with the exception of the following principalities: Legnica, Brzeg, Oleśnica and the city of Wrocław). The next and last phase of the Thirty Years' War was the invasion of the Swedish Army. In 1645 the Swedes ravaged the country for the third time. The fighting lasted until the conclusion of the Peace of Westphalia on October 24, 1648 [11], [12].

Most of the Silesian towns were ruined. The population losses referred in particular to the region of Silesia comprising the area from Żagań to Nysa. In total the population of Silesia decreased by one-third. 36 towns, 1095 villages and 113 castles were destroyed. The inhabitants – nobility, burghers and peasants alike – suffered the burden of contribution and food for troops. War ravages were accompanied by a plague which spread over Silesia five times wreaking havoc not only in the western territories (in Bytom Odrzański, Lubsko, Otyń, Zielona Góra) but also in Świdnica and its surroundings. The war also resulted in emigration of Protestants to the areas independent of the imperial power, primarily to Greater Poland (Wielkopolska) [13], [14]. The country was rising from ruins very slowly. Only the Piast princes of the Principality of Legnica–Brzeg made an effort to rebuild their properties right after the war by granting and renewing privileges as well as by inviting settlers. In the territories directly subordinate to the Habsburgs, the situation was

Burglehen), nazywane stanami mniejszymi (*status minores*). W 1740 r. liczono 24 tego typu lenna zamkowe. Pozostałe ziemie (w tym także księstwa: opawskie, karniowskie, raciborskie, ziebickie i oleśnickie) były w czasowym zarządzie Jagiellonów, Podiebradowiczów, Przemysławów (później Wirtembergów) czy Hohenzollernów.

w księstwie legnicko-brzeskim podjęli starania o odbudowę swoich dziedzin zaraz po wojnie poprzez nadawanie i odnawianie przywilejów oraz ściąganie osadników. Na terenach bezpośrednio podległych Habsburgom sytuacja przedstawiała się znacznie gorzej. Kompleks habsburskich ziem dziedzicznych (księstwa: głogowskie, wrocławskie, świdnicko-jaworskie, z czasem legnickie, brzeskie i wołowskie) objął najlepiej gospodarczo rozwinięte obszary, tylko częściowo zniszczone przez wojnę. Brakowało jednak sprawnej polityki ekonomicznej. Wiele ziem zmieniło właścicieli. Za zasługi i jako rekompensaty otrzymywali je lub częściej nabywali oficerowie i dworzanie cesarscy, zasilając w ten sposób dworską kasę. Starając się jedynie o szybki zysk, uprawiali gospodarkę rabunkową. Szczególnie dotkliwie odczuły to małe miasta. W ciągu całej epoki habsburskiej traciły znaczenie, wiele z nich tak podupało, że musiało zrezygnować ze statusu miejskiego. Zastój gospodarczy pogłębił się, gdy już tylko jedna trzecia Śląska nie podlegała bezpośrednio Koronie Czeskiej. Część terenów okresowo znalazła się w zależności od dworu polskiego⁴. Regres ekonomiczny i restrykcje religijne sprawiły, że proces odradzania się miast śląskich w 2. połowie XVII w. i w wieku XVIII przebiegał powoli. W najgorszym położeniu były miasta północno-zachodniej części Śląska. Nawet tak znaczące ośrodki jak Legnica, Oleśnica czy Głogów do końca 1. ćwierci XVIII w. nie powróciły do poziomu zaludnienia sprzed wojny trzydziestoletniej. Na Równinie Wrocławskiej pozostałe miasta były zdominowane obecnością stolicy dzielnicy – Wrocławia [15]. W odmiennej sytuacji były tylko miasta Przedgórze Sudeckiego. Już przed wojną zaczął się tam intensywnie rozwijać przemysł tkacki. Powstawał on w oparciu o zniesienie monopolu miejskiego (prawa mili), jednak ogólny wzrost produkcji w regionie mimo to zamieniał miasta w ważne rynki zbytu towarów. W tym okresie, szczególnie w XVIII w., coraz większe znaczenie odgrywało wydobywanie surowców górniczych, oprócz srebra i innych metali również węgla. Zaludnienie miast podsudeckich nie tylko szybko osiągnęło poziom sprzed wojny, ale w większości przypadków znacznie go przewyższyło. Na tym terenie znalazło się kilka największych miast Śląska: Jelenia Góra, Świdnica, Kamienna Góra, Ząbkowice czy Jawor. W niektórych dobrach zdecydowano się na związane z osiedlaniem się górników lokacje miejskie, mające także charakter podsudeckich rynków handlu surowcami.

Pomimo trudnej sytuacji gospodarczej władcy księstw śląskich – ostatni Piastowie, nowi książęta cesarstwa jak Wallenstein czy Lobkowitz, a także Jakub Sobieski decydowali się na przeznaczanie znacznych środków na przebudowę i ozdabianie rezydencji znajdujących się

much worse. The complex of the Habsburg hereditary lands (principalities of Głogów, Wrocław, Świdnica and Jawor, with time Legnica, Brzeg and Wołów) included the most economically developed areas and only partially destroyed by the war. However, there was no efficient economic policy. Many lands changed owners. These lands were given or sold to officers and imperial courtiers for their contribution and as compensations, in this way supplying the court treasury. Being only concerned with a quick profit, they practised predatory economic exploitation. It was experienced particularly hard by small towns. Throughout the whole era of the Habsburgs they lost their importance, many of them so deteriorated that they had to give up their city status. The economic stagnation deepened when only one-third of Silesia was not directly subjected to the Czech Crown. A part of the territories was periodically dependent on the Polish court⁴. The economic regress and religious restrictions resulted in the fact that the process of the Silesian towns' rebirth in the 2nd half of the 17th and in the 18th centuries was rather slow. The cities of the north-western part of Silesia were in the worst situation. Even such significant centers as Legnica, Oleśnica or Głogów till the end of the 1st quarter of the 18th century did not return to the level of population from before the Thirty Years' War. Other cities situated on Wrocław Plain were dominated by the presence of the district capital – Wrocław [15]. Only towns of the Sudety Foreland region were in a different situation. The weaving industry intensively developed there already even before the war began. It was developed on the basis of the abolition of the monopoly of the city (law of the mile), however, in spite of that fact, the overall increase in production in the region turned cities into important sale markets of goods. During this period, particularly in the 18th century, apart from silver and other metals including coal, the raw materials mining increasingly played an important role. The population of the Sudety Foreland towns not only quickly reached the pre-war level, but in most cases it substantially exceeded this level. In this area there were some of the largest cities in Silesia: Jelenia Góra, Świdnica, Kamienna Góra, Ząbkowice, Jawor. In some lands it was decided that urban founding, having also the nature of Sudety Foreland markets in raw materials trade, should be introduced, which was connected with the settlement of miners.

Despite the difficult economic situation, the rulers of the principalities in Silesia – the last Piasts, new princes of the empire such as Wallenstein and Lobkowitz as well as Jakub Sobieski decided to allocate considerable funds for rebuilding and decorating residences which

⁴ W latach 1645–1666 księstwa: opolskie i raciborskie jako zastawy za posagi były we władaniu polskich Wazów. Kilkanaście lat później (1675) zmarł w Brzegu ostatni książę śląski z dynastii Piastów Jerzy IV Wilhelm, książę legnicko-wołowsko-brzeski. Po jego śmierci obszar księstwa był przejmowany stopniowo przez cesarza. Z tych terenów w roku 1691 Oławę, pomimo starań o całe ziemie, otrzymał w wianie, wraz z ręką Jadwigi Elżbiety Amalii córki palatyna Renu Filipa Wilhelma, Jakub Ludwik Sobieski (1667–1737).

⁴ In the years 1645–1666 the principalities: Opole and Racibórz were ruled by the Polish House of Vasa as pledges for dowries. Several years later (1675) the last Silesian Prince from the House of Piast Jerzy IV Wilhelm, Legnica–Wołów–Brzeg Prince died in Brzeg. After his death the principality was gradually taken over by the emperor. From these lands in 1691 Jakub Ludwik Sobieski (1667–1737) took over Oława, although he attempted to receive the whole land, as a dowry along with the hand of Hedwig Elisabeth Amalie – daughter of Phillip Wilhelm of Rhenish Palatinate.

w miastach stołecznych. Obok przemian architektonicznych przekształceniom zaczęto poddawać też najbliższe otoczenie pałaców, tworząc reprezentacyjne wjazdy, a następnie place miejskie. Jednak jedynie Wirtembergowie, zajmując księstwo oleśnickie, zdecydowali się na wzniesienie nowych siedzib wraz z lokowanymi równocześnie miastami.

Po wymarciu książąt piastowskich, kiedy proces podporządkowania władzy stanowej władzy centralnej zaczął odnosić zamierzone skutki, podniósł się znacząco status wielu urzędników dworskich. Starostowie w księstwach, jako reprezentanci króla, przedstawiciele Kamery rezydujący w dawnych miastach książęcych, chcąc podkreślić swe znaczenie, kontynuowali w wiedeńskim duchu przebudowy dawnych zamków-pałaców. Równocześnie szlachta napływowa zależna od dworu cesarskiego, która otrzymywała rekompensaty wojenne, nadania lub wynagrodzenia na ziemiach śląskich [9], czasem pochodząca z niższych warstw tego stanu starała się kształtować swą pozycję. Ci nowi właściciele otrzymywali urzędy dworskie i regionalne, często tworono dla nich urzędy tytularne przy dworze wiedeńskim. W strukturach władzy i administracji wyeliminowano luteranów i kalwinów, odsuwano od władzy także Polaków⁵. Zmieniało to znaczenie rodów szlacheckich na Śląsku. Starano się nie tylko o prawną legitymizację statusu społecznego. Przejawem zamożności ziemiaństwa była odpowiednio okazała siedziba, ze względów zarówno ekonomicznych, jak i prestiżowych warto było powiązać ją z własnym miastem. Co jednak okazało się trudne do przeprowadzenia [9].

Miasta i miasteczka lokowane w czasach nowożytnych

Przekształcenia wsi po nadaniu praw miejskich. Miasteczka rzemieślnicze

W 2. połowie XVII w. na Śląsku sieć osadnicza była na tyle rozwinięta, że nowe miasta lokowano niezwykle rzadko i po dość szczegółowej analizie zasadności takiej decyzji. Zwykle przywileje, jakie zdobywali u cesarza właściciele lub samorządy (prawo organizowania targów cotygodniowych i kilku jarmarków w roku czy inne przywileje rzemieślnicze i handlowe), dotyczyły istniejących już ośrodków, którym wcześniej nie udało się ich zagwarantować. I tak np. w 1696 r. Ernst Heinrich Czettritz postarał się o przywileje dla Wałbrzycha (*Waldenburg*), który już od około 1425 r. był miasteczkiem [16, s. 41]. Wyjątkowo powstające nowe miejscowości miały przyspieszać rozwój gospodarczy posiadłości ziemskich.

Do rozkwitu majątku w czasach nowożytnych nie wystarczały już przychody rolnicze, właściciele musieli postarać się o rozwój rzemiosła. Istotny postęp ekonomiczny mógł też opierać się na dochodach z manufaktur.

were located in the capital cities. Apart from architectural changes, immediate surroundings of palaces were also transformed by creating representative entrances and then city squares. However, only the Württembergers who took the principality of Oleśnica decided to erect new buildings along with newly founded towns.

After the Piast princes had died, when the process of subordinating the state authorities to the central government began to bring the intended results, the status of many court officials rose significantly. Governors in the principalities as representatives of the king as well as of the royal office (Kammer) residing in the former princely towns in order to emphasize their importance continued the reconstruction of old castles-palaces in the spirit of Vienna. At the same time the immigrant nobility subsidiary to the imperial court, who received war compensations, grants or payments in the territory of Silesia [9], and sometimes coming from the lower classes tried to develop their own position. These new owners received court and regional posts and they were often given titular offices at the Viennese court. In the structures of authorities and administration Lutherans and Calvinists were eliminated, moreover Poles were also not allowed to represent any authority⁵. This changed the significance of noble families in Silesia. Efforts were made not only for the legal legitimacy of the social status. The wealth of hereditary nobles and landed commoners (Polish landed gentry) was adequately manifested in splendid real estates and for both economic and prestigious reasons it was worth associating them with their own towns. This, however, turned out to be hard to carry out [9].

Cities and towns founded in modern times

Transformations of villages after granting of town privileges. Craft towns

In the 2nd half of the 17th century in Silesia the settlement network was developed so well that new towns were founded extremely rarely and after a fairly detailed analysis of the legitimacy of such a decision. Usually the privileges, which the owners or governments by the Emperor were granted (the right to organize weekly fairs and several fairs a year or other craft and trade privileges), were connected with the already existing centers which were not able to ensure them earlier. And so, for instance, in 1696 Ernst Heinrich Czettritz was granted privileges for Wałbrzych, which had already been a town since about 1425 [16, p. 41]. In particular cases, new towns were supposed to accelerate the economic development of country estates.

Agricultural revenues were no longer sufficient to contribute to the flourishing of wealth in modern times and

⁵ Np. w Kluczborku, Byczynie. Jedynie katolicy i Niemcy mogli się cieszyć zaufaniem cesarskim. Dawną szlachtę już przed wojną dotknęły reskrypty i nowe prawo ziemskie z 1627 r., a od 1650 r. obowiązek wylegitymowania się dyplomem szlacheckim w celu wpisu do metryki ziemskiej i korzystania z praw stanowych.

⁵ For example, in Kluczbork, Byczyna. Only Catholics and Germans could enjoy the confidence of the Emperor. The former nobility was affected by rescripts and a new land law of 1627 already before the war, and from 1650 the noble people were obliged to show a diploma of nobility to enter the land register and to use state laws.

Proces ten rozpoczęty w końcu XVI w. uwidocznił się zwłaszcza w końcu trwania wojny trzydziestoletniej i po niej, a jeszcze dobitniej w czasach pruskich, gdy produkcja włókiennicza stawała się bazą budowania czy odbudowywania fortun. Zwykle podstawą było tworzenie czy rekonstruowanie struktur wiejskich (np. w rejonie Gór Sowich, okolicach Wałbrzycha i Kamiennej Góry czy Jeleniej Góry). Powstawały jednak nowe lub reorganizowano miejscowości, których właściciele wystarali się o nadanie im praw miast.

Część z nich zachowywała układ wsi lokacyjnych. W niektórych wzbogacano go aranżacją układu placu przed dworem lub przed świątynią. Tak postąpiono w Międzyborzu (*Neumittelwalde*), średniowiecznej wsi przeniesionej na prawo magdeburskie przez Henryka Waclawa Podiebradowicza w 1637 r.⁶ Układ przestrzenny został przekształcony prawdopodobnie wraz z przebudową kościoła około 1680 r. Ostateczną barokową formę zespół ten uzyskał po wzniesieniu na miejscu gotyckiego kościółka nowej drewnianej barokowej świątyni w 1720 r. [2, s. 222], co szczególnie uwidacznia na rycinie F.B. Wernher [18, s. 732].

Jednym z przykładów miast z końca XVI w. wyrosłych jeszcze z tradycji średniowiecznych jest Czernina (*Tschirnau*). Lokację próbowano tu przeprowadzić już na początku wieku (przywilej lokacyjny Władysława Jagiellończyka z 1515 r.), założenie zrealizowano jednak dopiero w 1584 r. staraniem kolejnych właścicieli – von Stoschów. Miasto rozplanowano wokół kwadratowego rynku wytyczonego przy głównym trakcie, a zarazem przyległego do folwarku dworskiego. Na jego środku zachowano wiejski staw. Podstawą gospodarczą miasteczka miała być działalność rzemieślników skupionych w cechach: kuśnierskim, tkackim, sukienniczym, piekarskim i rzeźniczym.

Cieszków, w dobrach Maltzanów, lokowany w końcu XV w. jako miejsce targowe i wtedy też zapewne rozplanowany w formie późnośredniowiecznego miasteczka, otrzymał prawa miejskie w 1621 r. Jednak dopiero w 2. połowie XVIII w., gdy przeszedł w ręce łowczyny litewskiej Katarzyny Ludwika Sapiehy, rozwinął się i zyskał barokowy układ z dominantą rezydencji i osią łączącą cą kościół parafialny z kościołem dworskim⁷.

Miasta górnicze

Najczęstszym powodem powoływania nowych miast była potrzeba zapewnienia obsługi miejsc wydobywania rud metali, głównie metali szlachetnych. Tak powstały

so the owners had to make efforts to develop some crafts. Significant economic progress could also be based on the income of manufactories. This process which started at the end of the 16th century became particularly apparent at the end of the Thirty Years' War and after it, and even more vividly in the Prussian times when textile production became a base for building or rebuilding fortunes. Usually, it was based on the foundation or reconstruction of rural structures (e.g. in the area of the Owl Mountains, in the surroundings of Wałbrzych and Kamienna Góra or Jelenia Góra). However, new settlements were founded or villages were reorganized, which were granted town charters due to their owners' efforts.

Some of them still had the layout of privileged villages. In some others, the square system in front of the court or in front of the temple was enriched with a new arrangement. Międzybórz (*Neumittelwalde*), a medieval village, was designed in this way and transferred to the Magdeburg Law by Henryk Waclaw Podiebradowicz in 1637⁶. The spatial arrangement was transformed probably along with the reconstruction of the church in about 1680. This complex received its final Baroque form after a new wooden Baroque church was built in 1720 [2, p. 222] on the site of the Gothic church, which is particularly clearly shown in F.B. Wernher's drawing [18, p. 732].

One of the examples of the towns from the end of the 16th century that comes from medieval traditions is Czernina (*Tschirnau*). There were attempts to grant it a town charter already at the beginning of century (privilege by Władysław Jagiellończyk from 1515), however, the layout was realized only in 1584 due to the efforts made by the successive owners – von Stosch. The town was planned around a square market which was situated near the main road and at the same time was adjacent to the court farm. A rural pond was preserved in its centre. The work of craftsmen gathered in guilds such as fur clothing, weaving, cloth manufacturing, bakery and butcher was supposed to be an economic basis for the town.

Cieszków, within the Maltzan property, was founded at the end of the 15th century as a trade fair place and most probably at that time it was laid out in the form of a late-medieval town, however, it was given a town charter only in 1621. In the 2nd half of the 18th century Cieszków was taken over by Lithuanian Grand Mistress of the Hunt Katarzyna Ludwika Sapieha; it flourished then and received a Baroque arrangement with a dominant of residence and an axis connecting the parish church with the court church⁷.

⁶ Według informacji lokalnego kronikarza J. Franzkowskiego 6.05.1637. J. Franzkowski, *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Groß Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912, s. 333 [za: 17, s. 46].

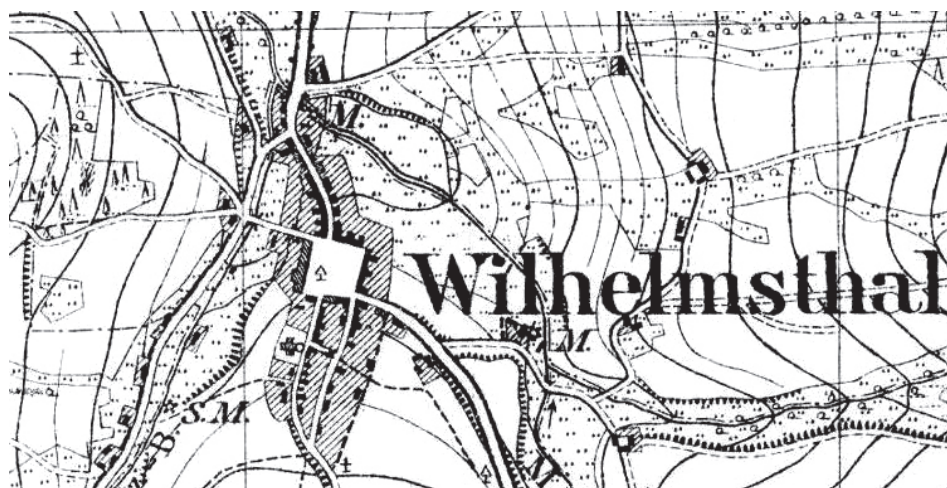
⁷ Kościół parafialny był wzmiankowany w 1666 r. jako budynek o konstrukcji szkieletowej, przebudowany w latach 1748–1750 jako świątynia ewangelicka przez Sapieżynę. Kościół dworski działający już w latach 1555–1654 jako protestancki, w 1728 r. został gruntownie przebudowany czy wręcz wzniesiony na nowo i kolejno przekształcony w 1753 r., prawdopodobnie według projektu M. Franza [19, s. 21], [7, s. 194–195], [2, s. 212].

⁶ According to local chronicler J. Franzkowski 6.05.1637. J. Franzkowski, *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Groß Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912, p. 333 [acc. 17, p. 46].

⁷ The parish church was mentioned in 1666 as a frame construction building, rebuilt in the years 1748–1750 as a Protestant temple by Sapieżyna. The court church which was Protestant during the years 1555–1654, in 1728 was completely rebuilt or even built from scratch and then subsequently transformed in 1753, probably designed by M. Franz [19, p. 21], [7, pp. 194–195], [2, p. 212].

Il. 1. Bolesławów.
Fragment mapy topograficznej,
w skali 1:25 000 z 1936 r.
Kopia bez skali (źródło: http://amzpbig.com/maps/5767_Wilhelmsthal_1936.jpg,
data dostępu: 15.03.2014)

Fig. 1. Bolesławów.
A fragment of the topographic
map in scale 1:25 000 from
1936. A copy without scale
(source: http://amzpbig.com/maps/5767_Wilhelmsthal_1936.jpg,
accessed: 15.03.2014)

założone przez Kaspara Schaffgotscha z Grodna Kowary (*Schmiedeberg*, 1513), gdzie wydobywano rudę żelaza – magnetyt, Miedzianka (*Kupferberg*) lokowana w 1519 r. przez Hansa Dippolda do wydobywania miedzi, srebra i ołowiu, a także miejscowości z kopalniami srebra i ołowiu: Miasteczko Śląskie (*Georgenberg*) założone w 1530 r., które w 1562 r. zyskało prawa miasta górniczego, Bolesławów (*Wilhelmsthal*, 1581), Srebrna Góra (*Silberberg*, 1536), Pobiedna (*Wigandsthal*, 1667), gdzie pozyskiwano cynę, Złotniki Lubańskie (*Goldentraum*, 1677) – złoto oraz Ciechanowice (*Rudelstadt*, 1754) – miedź, ołów⁸. Intensywna eksploatacja, zwłaszcza w powstających już wówczas kopalniach (technika podziemna), decydowała o szybkości rozwoju miejscowości.

Początkowo proces zakładania miast górniczych w czasach nowożytnych przebiegał w analogiczny sposób do procesu lokacji miast w średniowieczu, jednak z czasem zaznaczono odrębność prawną i odmienną regulację przestrzenną takich miejscowości. Od końca XVI w. otrzymywały one status „wolnych miast górniczych”. Przywileje w nim zawarte nie tylko miały charakter ekonomiczny, ale dotyczyły również organizacji przestrzennej miejscowości m.in. dawały prawo do budowy i przebudowy według własnego uznania; jak w przypadku miasta i zamku w Miedziance, która zyskała status wolnego miasta górniczego od Ludwika Jagiellończyka już w 1519 r. [4, s. 574]. Pozwalało to na dość dowolne kształtowanie struktury przestrzennej rozwijających się miasteczek. W niektórych wypadkach zdecydowano się na kontynuowanie układu wiejskiego. W przypadku Srebrnej Góry zwielowokrotniono układ ulicowy, prowadząc kolejne ciągi zabudowy na południe od pierwotnego założenia⁹. Podobnie, rozplanowanie o schemacie wsi utrzymały Kowary, Szklarska Poręba (*Schreiberhau*, prawa miasta górniczego – 1545?), Miasteczko Śląskie i Ciechanowice [2, s. 215 i n.], [3, s. 453]. W innych

Mining towns

The most common reason for founding new towns was the need to ensure the operation of metal ores mining places, mainly of precious metals. Some of the towns established in this way by Kaspar Schaffgotsch of Grodna were: Kowary (*Schmiedeberg*, 1513), where iron ore was mined, i.e. magnetite, Miedzianka (*Kupferberg*) founded by Hans Dippold for mining copper, silver and lead, as well as the following towns with silver and lead mines: Miasteczko Śląskie (*Georgenberg*) which was founded in 1530 and granted privileges of a mining town in 1562, Bolesławów (*Wilhelmsthal*, 1581), Srebrna Góra (*Silberberg*, 1536), then Pobiedna (*Wigandsthal*, 1667) where tin was mined, Złotniki Lubańskie (*Goldentraum*, 1677) – gold, and Ciechanowice (*Rudelstadt*, 1754) – copper, lead⁸. Intensive exploitation, especially in new mines at that time (underground technique), determined the speed of the development of these places.

Initially, the process of founding mining towns in modern times ran in a similar way to the process of founding towns in the Middle Ages, however, with time legal separateness and a difference of spatial regulations of such towns were determined. Since the end of the 16th century they received the status of “free mining towns”. The privileges contained therein were not just of the economic character but they also referred to the spatial organization of the town, among other things, they gave the right to build and rebuild at one’s discretion; as in the case of the city and castle in Miedzianka, which gained the status of a free mining town since the time of Louis II of Hungary already in 1519 [4, p. 574]. This allowed for a fairly free formation of the spatial structure of the developing small towns. In some cases, the rural layout was continued. In the case of Srebrna Góra, the system of streets was multiplied by extending succeeding developments from the original layout to the south⁹. Similarly, the rural scheme

⁸ Zestawienie na podstawie [20, s. 37].

⁹ Wyraźnie widoczne na planie F.B. Wernhera rozróżnienie między szczytową zabudową przy ul. Letniej a kalenicową przy ul. Zimowej i poniżej biegnącej, obecnie niezabudowanej drodze [21, s. 526–527].

⁸ The list on the basis of [20, p. 37].

⁹ A distinction between the gable development at Letnia Street and the ridge roof development at Zimowa Street as well as the undeveloped

„wolnych miastach górniczych” dostosowywano zasady rozplanowania wynikające z tradycji opartej na regulacjach lokacji na prawie niemieckim do trudnych warunków topograficznych, ale i nowych zasad estetycznych. Jeszcze w 2. połowie XVII w. dominowały rozplanowania koncentryczne z kwadratowym rynkiem i promieniście rozchodzącymi się ulicami wykorzystujące koncepcje renesansowe. Złotniki Lubańskie lokowane w 1662 r. jako miasteczko (*Städtchen*) przez Christoph'a von Nostitz'a właściciela dóbr wokół zamku Czocha, w 1677 r. zyskały przywileje wolnego miasta górniczego, co umożliwiło nieskrępowany rozwój i gwarantowało napływ górników¹⁰. Powstały w tym czasie układ urbanistyczny miał wybitnie renesansowy charakter przestrzenny – z kwadratowym rynkiem z ulicami dzielącymi pierzeje przyrynkowe, zbiegającymi się w jego środku [5], tak jak w powstałym prawie wiek wcześniej (1581) Bolesławowie¹¹ [3, s. 567], [4, s. 548].

Jedynie w przypadku Pobiednej można obserwować zaplanowanie kompozycji osiowej, świadczącej o wpływie koncepcji barokowych. Intensywnie rozwijająca się dzięki napływowi protestanckich uchodźców osada, od 1658 r. w rękach nowego właściciela Wiganda von Gersdorfa, który w 1667 r. uzyskał pozwolenie od elektora Jana Jerzego II na założenie miasta na prawie górniczym (*Meffersdorfer Stadtel*), przeszła dwukrotnie regulacje przestrzenne. Po wypełnieniu pierzei wytyczonego w 1667 r., jako rozszerzenie ulicy wsi, rynku miasteczka zdecydowano się na drugi plac rozplanowany na osi założenia dworskiego, wówczas zdewastowanego pożarem z 1661 r. Prawdopodobnie już w końcu XVII w. projektowano odbudowę siedziby i stworzenie sprzężonego układu pałacu i placu miejskiego [3, s. 556].

Nowe miasta przy siedzibach ziemiańskich. Nieudane lokacje

Innym powodem podejmowania starań o przywileje miejskie dla organizowanych miejscowości były względy prestiżowe. W przypadku budowania nowych lub przejmowania rezydencji pozycję społeczną i status majątkowy mogło podnieść założenie miasta. Jednak w rozwiniętej sieci osiedleńczej Śląska inicjatywy tego rodzaju łączyły się z dużym ryzykiem. Dotyczyły przede wszystkim miejscowości przygranicznych, a więc terenów Łużyc i Ziemi Lubuskiej (zarówno po jednej, jak i po drugiej stronie granicy) oraz północnych rejonów Dolnego Śląska. Część z nich skończyła się niepowodzeniem. Nadanym prawom miejskim nie towarzyszyło założenie układu przestrzennego i ściąganie osiedleńców. Funkcjonujący czasem kilkadziesiąt czy ponad sto lat status prawno-administracyjny nie przyczynił się do powstania zespołu osiedleńczego o charakterze miejskim. Bralin prawa miejskie jako miasteczko zyskał przed 1540 r., z tego czasu pochodzi

layouts were used in villages such as Kowary, Szklarska Poręba (*Schreiberhau*, mining town privileges – 1545?), Miasteczko Śląskie and Ciechanowice [2, p. 215], [3, p. 453]. In other “free mining towns” the layout principles resulting from the tradition based on the German law foundation were not only adapted to difficult topographical conditions, but also to new aesthetic principles. Still in the 2nd half of the 17th century concentric layouts with a square market place and radially spreading streets using Renaissance concepts were dominant. Złotniki Lubańskie, which was granted privileges in 1662 as a small town (*Städtchen*) by Christoph von Nostitz who was the owner of the properties surrounding Czocha Castle, in 1677 was granted privileges of a free mining town, which ensured unhindered development and guaranteed the influx of miners¹⁰. The urban layout, which was formed at that time, was of a remarkably Renaissance character – with a square market place with streets which divided the frontages near the market square, converging in its centre [5], similarly as in Bolesławów which was founded almost one century earlier (1581)¹¹ [3, p. 567], [4, p. 548].

Only in the case Pobiedna is it possible to observe the axial composition plan which shows the influence of Baroque concepts. The settlement, which was intensively developing thanks to the influx of Protestant refugees and since 1658 was in the hands of the new owner Wigand von Gersdorf who in 1667 obtained a permission from the Elector John George II to found a town based on the mining rights (*Meffersdorfer Stadtel*), underwent spatial regulations twice. After filling the frontage outlined in 1667 as an extension of the village street and the market place of the town, the other square was planned on the axis of the court layout, which was devastated by fire in 1661. Probably, already at the end of the 17th century the reconstruction of the building was being designed as well as a coupled system of the palace and the town square [3, p. 556].

New towns at the premises of the landed gentry. Unsuccessful foundations

Another reason for making efforts to be granted town privileges for the organized villages was connected with prestige. In the case of building a new house or taking over a residence, founding a town could increase the social and financial status. However, in the developed settlement network of Silesia, the initiatives of this kind were connected with a high risk. First of all, they referred to the borderline villages, namely the territories of Lusatia and Lubusz Land (both on the one and on the other side of the border) as well as to the northern regions of Lower Silesia. Some of those initiatives were unsuccessful. The granted town charters were not accompanied by

street running lower down can be clearly seen on the plan by F.B. Wernher [21, pp. 526–527].

¹⁰ W dokumentach źródłowych pojawiają się dwie daty lokacji miasteczka. Jedne ze źródeł mówią o roku 1662, natomiast inne podają rok 1672 [3, s. 141].

¹⁰ Two dates of the town foundation appear in the source documents. One of the sources indicates the year 1662, while others present the year 1672 [3, p. 141].

¹¹ Podobny układ miało też zapewne Międzyzlesie (*Mittelwalde*) – miasto graniczne, którego prawa miejskie odnowiono w 1581 r.

¹¹ Międzyzlesie (*Mittelwalde*) probably had a similar system – it was a border whose borough rights were renewed in 1581.

układ średniowieczny z prostokątnym rynkiem, niestety próby stworzenia miasta w 1650 r. zakończyły się niepowodzeniem. Goszcz (*Goschuetz*), który otrzymał prawa miejskie w 1638 r., nazywany miasteczkiem w 1650 r., w 1689 r. opisywany był jako układ wiejski, gdzie wytyczono nieregularny rynek w sąsiedztwie rezydencji i zaaranżowano reprezentacyjny układ świątynia–plac, tak jak w Międzybórz [2, s. 218, 224], [18, s. 735], [19, s. 25]. Niewielkie powodzenie miała też podobna lokacja na pograniczu Dolnego Śląska, w sąsiedztwie Milicza. W końcu XVII w. (1694) prawa miejskie prawdopodobnie otrzymała tam stolica mniejszego wolnego państwa stanowego (od 1654) – Sułów [3, s. 526], [19, s. 25]. Zapewne wtedy przeprowadzono lokację miasta w typie średniowiecznym; z prostokątnym rynkiem i wybiegającymi z jego naroży ulicami. Jednak w wyniku zniszczeń w czasie wojen śląskich i pożaru miasteczko podpadło, być może nawet utraciło swój status prawny. Potwierdził (lub ponowił) go dopiero w 1755 r. Fryderyk II Wielki [4, s. 589], [19, s. 75]. W lubuskim takie próby to zakładanie miast Zabór (*Saabor*) – 1556 r. i Konotop (*Konotopp*) – 1706 r. Na Łużycach działania takie kończyły się częściowym sukcesem, np. w 1667 r. prawa miejskie nadano wspomianej Pobiednej, miastu górniczemu dla uchodźców religijnych ze Śląska; utrzymała je do 1815 r. W 1679 r. stara osada Dziadoszan Iłowa (*Halbau, Kühzal*) otrzymała od elektora Saksonii Jana Jerzego II prawa miejskie i korzystała z nich do 1830 r., kiedy to została zdegradowana do miasteczka targowego (*Marktflecken*) [23]. W 1690 r. ustanowiono zaś prawa miasta dla rozwiniętego już wcześniej Czerwieńska (*Rothenburg*).

Miasta rezydencjonalne Wirtembergów

W baroku powstały nieliczne miasta zakładane przez dworzan austriackich i nową szlachtę. Najważniejsze inicjatywy urbanistyczne związane były z działalnością członków rodziny książęcej Wirtembergów, którzy urządzając swe rezydencje, dbali o fundację lub rozwój sąsiedniego miasta. Wirtembergowie, wywodzący się z bocznej linii (Württemberg-Weiltingen) rozgałęzionego w XVI w. rodu posługującego się od końca XV w. dziedzicznym tytułem książęcym, osiedlili się na stałe na Śląsku w połowie XVII w.¹² Przejmując po Podiebradach księstwo oleśnickie, starali się zbudować prestiż swej gałęzi rodu. W tym celu podjęli trud odbudowy miasta i zamku w Oleśnicy, a następnie po kolejnych podziałach majątku wznoszenia nowych rezydencji i miast¹³.

¹² W 1647 r. Sylwiusz Nimrod Württemberg-Weiltingen ożenił się w Oleśnicy z Elżbietą Marią córką księcia oleśnickiego Karola Fryderyka Podiebradowicza. Po śmierci teścia Sylwiusz uzyskał od cesarza Ferdynanda III za 20 000 guldenów tytuł księcia oleśnickiego, w zamian za co zrzekł się swoich praw do tytułu książęcego z Wirtembergii-Weiltingen [24]–[26].

¹³ Po nagłej śmierci w 1664 r. protoplasty majątkiem trzech nieletnich synów zarządzała wdowa, po czym w 1673 r. podzieliła ziemię między nich. Najmłodszy z nich Juliusz Zygmunt (1653–1684) otrzymał ziemię dobroszycką (okręgi trzebnicki [dobroszycki] i międzyborski).

founding a spatial system or inviting settlers. The legal and administrative status, which sometimes functioned for several dozen or more than a hundred years, did not contribute to the foundation of a settlement complex of an urban character. Bralin was granted town privileges as a small town before 1540; a medieval system with a square market place dates from that time, however, attempts to change it into a city in 1650 were unsuccessful. Goszcz (*Goschuetz*), which was granted town privileges in 1638 and in 1650 it was called a town, in 1689 it was described as a rural system with an irregular small market place in the neighborhood of the residence and a representative temple–square system was arranged, similarly to the arrangement in Międzybórz [2, pp. 218, 224], [18, p. 735], [19, p. 25]. A similar foundation on the border of Lower Silesia in the vicinity of Milicz was also unsuccessful. At the end of the 17th century (1694) the capital city of the smaller autonomous state country called Sułów was probably granted town privileges (since 1654) [3, p. 526], [19, p. 25]. At that time, most probably, the foundation of the town was carried out in the medieval type; with a rectangular market place and streets spreading from its corners. However, as a result of damages during the Silesian wars and a fire the town declined and perhaps it even lost its legal status. Frederick II the Great confirmed (or renewed) it only in 1755 [4, p. 589], [19, p. 75]. In Lubuskie such attempts can be noticed in the foundation of towns Zabór (*Saabor*) – 1556 and Konotop (*Konotopp*) – 1706. In Lusatia such actions ended in a partial success, e.g. in 1667 the above mentioned Pobiedna, was granted town privileges, i.e. the mining town for religious refugees from Silesia; and it kept them till 1815. In 1679 the old settlement of Dziadoszanie called Iłowa (*Halbau, Kühzal*) was granted town privileges by the Elector of Saxony John George II and used them till 1830 when it was degraded to a market town (*Marktflecken*) [23]. In 1690 Czerwieńsk (*Rothenburg*), which was already a well developed town, was granted a town charter.

Residential towns of the Wirtembergs

In the Baroque a few towns were founded by Austrian courtiers and new nobility. The most important urban planning initiatives were connected with the activities of the princely family members of the Wirtembergs who, when arranging their residences, took care of the foundation and development of the neighbouring town. The Württembergs, who came from the side line (Württemberg-Weiltingen) of the branched ancestry in the 16th century and used a hereditary title of Prince since the end of the 15th century, settled permanently in Silesia in the mid-17th century¹². Taking over the Principality of Oleśnica after the Podiebrady, they tried to build the prestige of

¹² In 1647 Silvius Nimrod Württemberg-Weiltingen married Elizabeth Mary, daughter of Oleśnica Prince Charles Frederick Podiebradowicz. After the death of his father-in-law, Silvius obtained the title of Duke of Oleśnica for the price of 20 000 guilders from the Emperor Ferdinand III, in return for which he renounced his rights to the title of the prince of Württemberg-Weiltingen [24]–[26].

Dobroszyce

Miasteczko Dobroszyce (*Dreske*)¹⁴ lokowane 10.07.1663 r. przez Sylwiusza Nimroda, księcia oleśnickiego z dynastii wirtemburskiej, prawdopodobnie jako pierwsze na Dolnym Śląsku otrzymało barokową formę. W roku 1655 Wirtemberg odkupił ziemie von Heugelów grupujące się wokół dworu koło Treszkin (*Treskin, Dreski, Dreske*) nad rzeką Dobrą. Był to zapewne dwór obronny na planie prostokąta, otoczony wałem i fosą, zbudowany w latach 1589–1601 dla Andreeasa von Heugela. Sąsiadująca z nim wieś Treszkin miała znacznie starszą genezę, wzmiankowana była już w 1405 r. jako siedziba rycerzy von Czirn (braci Hayna i Opitza). Wznosił się tam gotycki kościół parafialny i zabudowa wzdłuż drogi do Boguszyce (*Bogschuetz*)¹⁵. W 1675 r. Juliusz Zygmunt połączył dawną wieś i miasto, nadając miejscowości nazwę od swojego imienia – Juliusburg (27.01.1676). Zjednoczenie wzmocniło znaczenie Juliusburga jako prężnie rozwijającego się w XVII i XVIII w. ośrodka rzemiosła tkackiego i szewskiego. Jednocześnie założenie rezydencji wymagało przekształcenia renesansowego kasztelu Juliusburskiego w odpowiednio reprezentacyjny barokowy pałac, czego dokonano w latach 1675–1676¹⁶. Rozbudowywało się przy tym także miasto. Wzniesiono pośrodku rynku szachulcowy budynek ratusza (1693) oraz przebudowano w stylu barokowym działający jako ewangelicki kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy (1693–1697).

Rozplanowanie miasta częściowo nawiązuje do rozwiązań renesansowych. Centralny plac otrzymał ulice wyprowadzone prostopadłe ze środków pierzei. Jednak rynek ten zyskał kształt wyraźnie prostokątny i zdecydowanie widoczna jest dominująca oś układu. Z czasem uliczki do niej prostopadłe zostały przemieszczone i zwężone. Tym samym zatraciły charakter drugiej – prostopadłej – osi kompozycyjnej. Brakowało bezpośredniego związku miasta z rezydencją, znacznie wcześniej wzniesioną i jedynie rozbudowaną i przedekorowaną w okresie baroku. Za to główną oś kompozycyjną podkreśliło usytuowanie ratusza, którego wieża stanęła na jej zamknięciu pośrodku placu.

Zabudowa już w XVIII w. była zwarta zarówno w pierzejach rynku, jak i wzdłuż ulicy biegnącej ku północnemu wschodowi. Składała się ze szczytowo usytuowanych szachulcowych domów, z czasem zastępowanych przez kamieniczki. Do czasów dzisiejszych zachował się wyraźny osiowy układ kompozycji urbanistycznej. Prostopadły rynek zamienił się częściowo w zieleniec, w za-

their family branch. For this purpose, they made efforts to rebuild the town and the castle in Oleśnica and then after successive divisions of the property they erected new residences and towns¹³.

Dobroszyce

The town of Dobroszyce (*Dreske*)¹⁴, which was founded on July 10, 1663 by Silvius Nimrod, the Duke of Oleśnica from the Wirtemberg dynasty, probably was the first one in Lower Silesia to have a Baroque form. In 1655 Wirtemberg bought the lands around a manor house near Treszkin (*Treskin, Dreski, Dreske*) at the River Dobra from the Heugels. Most probably it was a fortified manor house on a rectangular plan surrounded by ramparts and a moat, which was built for Andreas von Heugel in the years 1589–1601. The neighbouring village called Treszkin was of a much older origin and was mentioned as early as 1405 as the seat of von Czirn knights (brothers Hayn and Opitz). There was a Gothic parish church and buildings along the road to Boguszyce (*Bogschuetz*)¹⁵. In 1675 Julius Sigismund joined the old village and the town, giving this settlement the name after his own name – Juliusburg (27.01.1676). The unification strengthened the importance of Juliusburg as a dynamically developing weaving and a shoemaker handicraft centre. At the same time, founding a residence required a transformation of the Renaissance Juliusburg castle into a relatively representative Baroque palace, which was made in the years 1675–1676¹⁶. Concurrently, the town developed too. In the middle of the market place a wattle and daub town hall was erected (1693) and the Holy Trinity Protestant Church was rebuilt in the Baroque style (1693–1697).

The layout of the city partly refers to the Renaissance solutions. The central square had streets which ran perpendicularly from the centres of the frontages. However, this market square had a clearly rectangular shape and the axis of the layout is definitely dominant. With time the streets perpendicular to it were changed and narrowed. Thus they lost the character of the second – perpendicular – compositional axis. There was no direct relationship of the city with the residence which was erected much earlier, but developed and redecorated in the Baroque period. However, the main compositional axis was emphasised by the location of the town hall whose tower was built on its closing in the middle of the square.

¹⁴ Obecnie wieś gminna położona w województwie dolnośląskim, w powiecie oleśnickim.

¹⁵ Por. ryc. Wernhera [18, s. 701] i fotografie archiwalne, np. z 1930 r. <http://dolny-slask.org.pl/753953,foto.html> [data dostępu: 10.12.2015].

¹⁶ Stał się on główną siedzibą Elżbiety Marii z Podiebradów i Juliusza Zygmunta Wirtemberskiego, a następnie jego syna Karola (1681–1745), aż do czasu przejścia przezeń, po śmierci obu stryjów, Bierutowa w 1704 r. Obecny wygląd budowla zawdzięcza wielkiej przebudowie z roku 1853, kiedy to zamek został pozbawiony barokowej ściany szczytowej oraz otoczony parkiem, który zastąpił dotychczasowe ogrody.

¹³ After the sudden death in 1664 of the progenitor, the widow managed the property of three juvenile sons, then in 1673 she divided the land between them. The youngest of them, Julius Sigismund received Dobroszyce land (Trzebnica [Dobroszyce] and Międzybórz counties).

¹⁴ At present, the village is situated in the District of Silesia in Oleśnica county.

¹⁵ Cf. Fig. by Wernher [18, p. 701] and archive photographs, e.g. from 1930; <http://dolny-slask.org.pl/753953,foto.html> [accessed: 10.12.2015].

¹⁶ It became the major seat of Elizabeth Mary of Podiebrady and Julius Sigismund of Wirtemberg and his son Charles (1681–1745), until he took over Bierutów following the death of his two uncles, in 1704. The present appearance of the building results from its great reconstruction in 1853 when the castle was deprived of the Baroque gable wall and surrounded by a park which replaced the existing gardens.

budowie go otaczającej pozostały pojedyncze szczytowe domy z okresu powstawania miasta. Znaczenie dominanty ukryty w zieleni pałac utracił na rzecz monumentalnej budowli neogotyckiego sierocińca położonego na zachód od miasta.

Twardogóra

Jednym z ciekawszych przykładów aranżacji barokowych w miastach rezydencjonalnych jest rozwiązanie w Twardogórze, która również stała się siedzibą Wirtembergów oleśnickich. Tutaj, podobnie jak w przekształcanym na potrzeby siedziby rodu Bierutowie, do układu włączono kościół patronacki. Jednak tym razem fundowany w trakcie realizacji barokowego uporządkowania przestrzeni został połączony osią perspektywiczną z siedzibą księżęcą.

Miasto Twardogóra (*Festenberg*) zostało założone na miejscu osady powstałej na szlaku handlowym biegnącym z Wrocławia do Poznania. W wyniku lokacji przyznanej przez Henryka III Głogowskiego w 1293 r. rozplanowano je jako duże założenie z prostokątnym rynkiem, z ulicami biegnącymi z naroży i dzielącymi pośrodku pierzeje oraz kościołem (lub raczej miejscem nań zarezerwowanym) w północno-wschodnim narożnym kwartale przyrynkowym. Od początku XIV w. Twardogóra należała do księstwa oleśnickiego. Pod koniec XIV w. lub w wieku XV na północ od umocnień miejskich powstał zameczek, z czasem otoczony fosą (zachowaną do 1811). Przywilej miejski potwierdzony został w 1499, a od 1560 r. Twardogóra przeszła na własność Georga Diehra (Dyhrna), którego małżonka powtórnie wychodząc za Kacpra von Köckritza, przekazała dobra temu ostatniemu [7, s. 193], [19, s. 88–95]. Gdy księstwo oleśnickie znalazło się w rękach Podiebradów, miasto zaczęło się rozrastać. W tym czasie wznosił się już w północnym kwartale przyrynkowym kościół (tzw. dolny), gdzie od 1538 r. głoszone oficjalnie naukę luterańską. Ponowny rozkwit Twardogóra, spustoszona w czasie wojny trzydziestoletniej, przeżyła w okresie rządów w księstwie oleśnickim dynastii wirtemberskiej. W mieście osiadła małżonka księcia Sylwiusza II Fryderyka (drugiego syna Sylwiusza Nimroda) Eleonora Charlotta (1676–1712)¹⁷, która w 1676 r. od Sigismunda II von Köckritza odkupiła częściowo zniszczony wojną trzydziestoletnią majątek. Rozbudowała wówczas (po 1685) tamtejszą rezydencję w barokowy pałac¹⁸. Dalsze prace, prawdopodobnie według projektu Christopha Hacknera, prowadzono już po śmierci księżnej, w latach 1685–1715, dla jej szwagierki Sophii, która przejęła zadłużony majątek [7, s. 194], [23, s. 742], [19, s. 95], [27].

Równocześnie księżna Eleonora Charlotta postanowiła rozbudować i upiększyć miasto. Na terenach sąsiadujących z średniowiecznym założeniem od południowego

The development already in the 18th century was compact both in the frontages of the market square and along the street that ran to the north-east. It consisted of gable wattle and daub houses which with time were replaced by tenement houses. The clear axial layout of the urban composition is preserved to the present time. The rectangular market place was turned partly into a green square and in the development surrounding it single gabled houses from the period of the foundation of the city are still present. The palace hidden in the green lost its role of the dominant which was taken over by the monumental neo-Gothic orphanage edifice situated to the west of the city.

Twardogóra

One of the most interesting examples of the Baroque arrangements in the residential cities is the solution in Twardogóra which also became the seat of the Oleśnica Wirtembergs. Here, similarly to Bierutów which was transformed for the purpose of the family residence, the church patronage was included in the layout. However, this time founded in the course of the Baroque arrangement of space, it was connected with the ducal seat by a perspective axis.

The town of Twardogóra (*Festenberg*) was founded on the site of the settlement situated on the trade route from Wrocław to Poznań. As a result of the founding rights granted by Henry III of Głogów in 1293, it was planned as a large layout with a rectangular market square with streets which ran from the corners and divided frontages in the middle as well as with the church (or rather a place kept for it) in the north-eastern corner quarter near the market square. Since the beginning of the 14th century Twardogóra belonged to the Duchy of Oleśnica. At the end of the 14th century or in the 15th century a castle, which with time was surrounded by a moat, was built to the north of the city fortifications (preserved until 1811). The town charter was confirmed in 1499 and since 1560 Twardogóra became the property of George Diehr (Dyhrn) whose wife by marrying again Caspar von Köckritz, passed the property to the latter [7, p. 193], [19, pp. 88–95]. When the Duchy of Oleśnica was in the hands of the Podiebrads, the town began to develop. At that time the church was already built in the northern quarter near the market square (the so called lower church), where Lutheran doctrines were proclaimed officially since 1538. Twardogóra flourished again during the reigns of the Wirtemberg dynasty in the Duchy of Oleśnica after having been ravaged during the Thirty Years' War. The spouse of Prince Silvius II Frederick (the second son of Silvius Nimrod) Eleonora Charlotta (1676–1712)¹⁷ who in 1676 settled there and bought the partially destroyed in the Thirty Years' War property from Sigismund II von Köckritz. She then developed (after 1685) the local residence and changed it to a Baroque palace¹⁸. Further work, probably designed

¹⁷ Córka Jerzego II von Württemberg-Montbéliarda, wnuczka Gasparda III de Coligny, husyty, marszałka Francji za czasów Ludwika XIII.

¹⁸ Wcześniej funkcjonującą jako dwór przekształcony w 1594 r. dla Kacpra von Köckritza.

¹⁷ Daughter of George II von Württemberg-Montbéliard, granddaughter of Gaspard III de Coligny, a Hussite, Marshal of France under Louis XIII.

¹⁸ Previously functioning as a mansion converted in 1594 for Caspar von Köckritz

wschodu rozplanowano i w krótkim czasie wzniesiono barokową dzielnicę skupioną wokół prostokątnego obszernego placu. Księżna uzyskała od cesarza zwolnienie mieszkańców (głównie protestanckich uchodźców) od podatków na 100 lat. Na środku nowego rynku zbudowano w latach 1688–1690 kościół ewangelicki pw. Żłóbka Chrystusowego (*Zum Kripplein Christi*), zwany w Twardogórze „górnym”. Wzniesiona wspólnym wysiłkiem świątynia pełniła nie tylko funkcję kościoła parafialnego, ale i ucieczkowego (*Grenzkirche*)¹⁹ dla mieszkańców habsburskich terenów Śląska. Niestety wkrótce, w 1729 r. obiekt z nietrwałych materiałów strawił pożar. Zgoda na jego odbudowę została obłożona przez cesarza specjalną opłatą [27], [28]. Drewniana budowla na planie krzyża z dwiema kondygnacjami empor we wnętrzu zyskała charakter monumentalny. Usytuowana na niewielkim wzniesieniu i zaakcentowana w panoramie miasta wysoką wieżą z trójkondygnacyjnym barokowym hełmem stała się dominantą całego układu²⁰.

Prostokątny plac – nowy rynek (obecnie plac Piastów) otaczało dziesięć kwartałów zabudowy. Łączyła go z bramą pałacową prosta główna ulica, przedłużona dalej na południowy wschód i otwierająca się na krajobraz za miastem. Na osi wznosił się kościół, zamykając widok od strony rezydencji swą wysoką wieżą. Częściowa nieregularność wynikała z ukształtowania terenu. Jednak pierzeje rozplanowano wzdłuż prostych i z wyznaczeniem prostokątnych naroży. Wytyczono regularne parcele. Budowano parterowe i piętrowe domy. Początkowo powstały (być może z funduszy księżnej) kamienice zwrócone w układzie szczytowym w stronę placu i głównej ulicy [26]. W dalszym etapie prawdopodobnie w latach 30.–40. XVIII w. wzniesiono wschodnią pierzeję placu i dopełniono zabudowę bocznych ulic²¹. Równocześnie modernizowano pozostałą część miasta – obszar dawnego układu lokacyjnego, m.in. w latach 1729–1738 przekształcono kościół (dolny), nadając mu obecny wygląd [19, s. 90].

Barokowy układ urbanistyczny wprowadzony wraz z rozbudową miasta na przełomie XVII i XVIII w. to prawdopodobnie najbardziej konsekwentne wykorzystanie kompozycji osiowej na terenie Dolnego Śląska. Rezydencja została połączona z nowym kościołem ulicą poszerzoną w obrębie wcześniejszego założenia. Architektura budowli została także podporządkowana temu układowi kompozycyjnemu. Na zamknięciach osi perspektywicz-

¹⁹ Kościoły takie wznoszono na obszarach pod władaniem książąt protestanckich, w bezpośrednim sąsiedztwie Śląska, służyły po wojnie trzydziestoletniej ludności wyznania ewangelickiego pochodzącej z objętego rekatolicyzacją terenu dziedzicznego Habsburgów.

²⁰ Spaliła się w wielkim pożarze miasta w 1873 r. Obecnie nadal takie samo znaczenie krajobrazowe ma zbudowana w latach 1874–1876 według projektów Carla Johanna Lüdeckego neogotycka świątynia z cegły licowej [19, s. 91].

²¹ Por. plan Wernhera [23, s. 740]. Dalszy rozwój i kolejną zmianę statusu przeszło miasto już w czasach pruskich. W 1743 r. Twardogórę kupił hrabia Henryk Leopold von Reichenbach, który od lat 30. XVIII w. rozpoczął gromadzenie ziem w księstwie oleśnickim, a w 1741 r. uzyskał dla swych własności status państwa stanowego w Goszczu. Włączył doń i Twardogórę, która przekształcała się w ośrodek wczesnoprzemysłowy. W 1786 r. miasto zamieszkiwało 1175 osób, wśród których najwięcej trudniło się rozkwitającym wówczas rzemiosłem tkackim [19].

Il. 2. Plan Twardogóry według F. Grapowa z 1811 r. [17, s. 44]

Fig. 2. Plan of Twardogóra according to F. Grapow (1811) [17, p. 44]

by Christoph Hackner, was conducted after the death of the Princess in the years 1685–1715 for her sister-in-law Sophia who took over the indebted property [7, p. 194], [23, p. 742], [19, p. 95], [27].

At the same time the duchess Eleonora Charlotta decided to develop and beautify the city. In the territories neighbouring a medieval layout from the south-eastern side, a Baroque district centered around a vast rectangular square was planned and built in a short time. The duchess received from the emperor a tax exemption for the residents (mainly Protestant refugees) for 100 years. In the center of the new market square The Manger of Christ Protestant Church (*Zum Kripplein Christi*) was built in the years 1688–1690, which in Twardogóra was called the “upper church”. The church functioned not only as a parish church, but also as a refugee church (*Grenzkirche*)¹⁹ for the inhabitants of the Habsburg territories of Silesia. Unfortunately, soon in 1729 the building which consisted of impermanent materials was destroyed by fire. The permission for its reconstruction was imposed with a special charge by the emperor [27], [28]. The wooden building on a cross plan with two floors of maronea inside had a monumental character. The building, which was situated on a small hill and accented in the panorama by its high tower with a three-floor Baroque dome, became a dominant of the whole layout²⁰.

A rectangular square – the new market place (now Piastów Square) was surrounded by ten quarters of development. It was connected with the palace gate by the straight main street, which was extended to the southern-east and the opened up to the landscape outside the city.

¹⁹ Such churches were built in the areas ruled by the Protestant princes, in the immediate vicinity of Silesia, after the Thirty Years’ War they served the protestant population coming from the hereditary Habsburgs territory covered by the re-catholicization actions.

²⁰ It was burnt in a great fire in 1873. Nowadays, a neo-Gothic face brick church built according to Carl Johann Lüdecke designs in the years 1874–1876, is still of the same landscape importance [19, p. 91].

nej stanął kościół z dominującą wieżą, a naprzeciw pałac z poprzedzającymi go bramą i mostem. Dla zyskania symetrii układu dokonano też prawdopodobnie powiększenia południowej części rynku, przesuwając od tej strony pierzeję w głąb kwartałów.

Brzeg Dolny

W jednym tylko przypadku lokowane miasto rozplano- wano w sąsiedztwie rezydencji, nadając jego ukształto- waniu przestrzennemu typową barokową formę. W ten sposób został zaprojektowany Brzeg Dolny. Członkowie starego, wywodzącego się z Saksonii, śląskiego rodu Dyhrn zaczęli po wojnie trzydziestoletniej zdobywać zna- czącą pozycję na dworze cesarskim [29]. W 1660 r. Georg Abraham von Dyhrn²² zakupił majątki Głoski i Brzeg Dolny, a w 1662 r. wieś Warzyń. W tymże roku wystarał się, pomimo sprzeciwu sąsiedniego Wołowa, o prawa miejskie dla nowej miejscowości²³ w sąsiedztwie dworu w Brzegu Dolnym [30].

Cesarz przychylił się do petycji von Dyhrna i zatwierdził prawa miejskie wraz z przywilejami do organizowa- nia dwóch targów tygodniowo i czterech jarmarków we wtorki poświęcane w każdej porze roku. Na tej podsta- wie można było przystąpić do prowadzenia akcji osie- dleńczej, która przyniosła skutki. W połowie XVIII w. miasteczko zamieszkiwało około 400 osób. W 1701 r. powołano pierwszy w mieście cech garncarzy. Równocześnie prowadzono prace przy budowie barokowego pałacu z zapleczem gospodarczym i wytyczeniem nowe- go układu urbanistycznego miejscowości, której nazwa wraz z otrzymaniem praw miejskich zmieniona została na *Dyhernfurth* [30].

Rezydencja składała się z okazałego piętrowego budynku z oficynami oraz folwarku²⁴. Na północ od pała- cu ukształtowano reprezentacyjny plac otoczony gościnnymi oficynami, wartownią, domem ogrodnika oraz

²² Kanclerz Urzędu Zwierzchniego Górnego i Dolnego Śląska, od 1655 r. baron cesarstwa.

²³ Pierwotnie była to niewielka osada rybacka i flisacka na prawym, wysokim brzegu Odry, z funkcjonującym młynem (wzm. 1355). Po raz pierwszy wspomniana została przez Księgę Ziemską Księstwa Wrocławskiego w roku 1353 (Brzege). Do XVI w. osada ta oraz sąsiednia wieś lokacyjna Warzyń i parę mniejszych miejscowości była w posiadaniu rodów Haugewiczów (do 1543), a następnie Falckenhaynów. W jej sąsiedztwie uruchomiono przeprawę promową, istniejącą zapewne długo przed 1491 r., kiedy to właściciel majątku Peter II Falckenhayn toczył spory o umiejscowienie tej ostatniej. Jego następca Florian próbował wzmocnić swój status ekonomiczny przez dochody z mostu przez Odrę, na którego wzniesienie dostał w 1522 r. królewska zgodę. Jednak ostatecznie musiał poprzestać na zbieraniu opłat promowych. W 1561 r. ówczesny właściciel Brzegu Hans Falckenhayn uzyskał przywilej od cesarza Ferdynanda I zezwalający na pobieranie opłat od statków korzystających ze służby w jazie odrzańskim, której utrzymanie wcześniej stanowiło jedynie kłopotliwy obowiązek dla właścicieli, a zysków nie przynosiło. Podobnie jak w wielu innych rejonach Dolnego Śląska ogromny regres przyniosła tym terenom wojna trzydziestoletnia, w Brzegu Dolnym ze 104 mieszkańców pozostało 43. Tylko energiczne inicjatywy mogły pomóc odbudować majątność [30].

²⁴ Por. ryc. Wernhera [18, s. 346–347, 349]. Ze względu na klasy- cystyczną przebudowę, której dokonał około 1785 r. Carl Gotthard Langhans dla Karla Georga von Hoyma, układ barokowy został zatarty.

The church was erected on the axis and it closed the view from the residence by means of its high tower. A partial irregularity resulted from the land form. However, the frontages were planned along straight lines and with clear rectangular corners. Regular plots of land were marked out. One-storey and several-storey houses were built. Initially, tenement houses in a gable system were built (perhaps with the Duchess' funds) which overlooked the square and the main street [26]. In the next stage, probably in the 1730s–1740s the eastern frontage of the square was erected and the buildings of the side streets were developed²¹. At the same time, the rest of the town was modernised – in the years 1729–1738 in the area of the old foundation system, among other things, the church (lower) was transformed by giving it its present appearance [19, p. 90].

The Baroque urban layout, which was introduced along with the expansion of the town at the turn of the 18th cen- tury, probably constitutes the most consequent use of the axial arrangement in the territory of Lower Silesia. The residence was connected with the new church by means of the street which was widened within the previous layout. The architecture of the building was also subordinated to this compositional arrangement. On the closures of the perspective axis the church with a dominant tower was built and on the opposite side the palace with a gate and bridge in front of it. In order to achieve symmetry of the layout prob- ably the southern part of the market square was extended by moving the frontage from this side into the quarters.

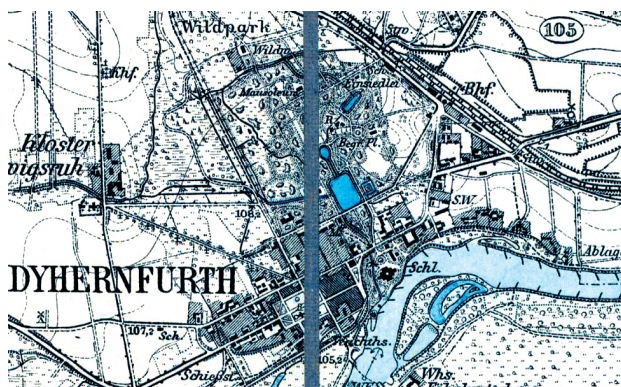
Brzeg Dolny

It was only in one case that a founded town was planned in the vicinity of the residence and given a typical Baroque form to its spatial arrangement. In this way Brzeg Dolny was designed. Members of the old Silesian family called Dyhrn, who originated from Saxony, began to gain significant positions at the imperial court after the Thirty Years' War [29]. In 1660 Georg Abraham von Dyhrn²² bought the properties of Głoski and Brzeg Dolny and in 1662 the village Warzyń. In the same year, despite the fact that neighbouring Wołów objected to this, he made efforts to be granted town privileges for a new settle- ment²³ in the vicinity of the manor in Brzeg Dolny [30].

²¹ Cf. Wernher' plan [23, p. 740]. The town underwent further de- velopment and an additional change of the status in the Prussian times. In 1743 Twardogóra was purchased by Count Henry Leopold von Reichenbach, who in the 1730s began gathering the lands of the Duchy of Oleśnica, and in 1741 he received for his property the status of a state in Goszcz. He included Twardogóra in it, which was transforming into an early-industrial centre. In 1786 the town had a population of 1.175 people, most of whom worked in the weaving crafts [19].

²² Chancellor of the Supreme Office of Upper and Lower Silesia, since 1655 Baron of the Empire.

²³ Originally, it was a small fishing and lighterman settlement on the right high bank of the River Oder, where there was a mill (mentioned in 1355). The first time it was mentioned by the Earth's Book of the Duchy of Wrocław in 1353 (Brzege). Until the 16th century this settle- ment and the neighbouring founded village Warzyń as well as some smaller towns were in the possession of the families of Haugewicz (up to 1543) and then Falckenhayn. In its neighbourhood the ferry crossing

Il. 3. Brzeg Dolny i okolice na planie topograficznym, w skali 1:25 000 z 1912 r. Kopia bez skali, http://amzpbig.com/maps//4766_%282765%29_Dyhernfurth_1912.jpg [data dostępu: 3.03.2014]

Fig. 3. Brzeg Dolny and the surroundings on the topographic plan in scale 1:25 000 from 1912. A copy without scale, http://amzpbig.com/maps//4766_%282765%29_Dyhernfurth_1912.jpg [accessed: 3.03.2014]

szkołą ufundowaną przez właściciela. Po południowej stronie pałacu funkcjonował zwierzyńiec, przy zachodniej elewacji założono ogród. Takie rozplanowanie tworzyło typowy barokowy układ *entre cour et jardin*. Oś podkreślało usytuowanie ozdobnej bramy wjazdowej oraz studni pośrodku placu. Zespół folwarczny na wschód od złożenia pałacowego pełnił jedynie funkcje gospodarcze. Od pałacu oddzielał go masywny budynek browaru i szkoły katolickiej. Jednak oś bramy wjazdowej do pałacu nie wyznaczyła przebiegu głównej ulicy miasteczka. Stała się nią droga prostopadła do osi kompozycyjnej zespołu pałacowego, biegnąca sprzed elewacji północnej pałacu do prawie kwadratowego rynku, wytyczonego w miejscu jej przecięcia pod kątem prostym z dawnym szlakiem komunikacyjnym prowadzącym z Warzynie do promu na Odrze. W ten sposób ukształtowano szkielet urbanistyczny miasta. Prawdopodobnie pierwotnie zarówno po obu stronach głównej ulicy, jak i przy rynku wytyczono jedynie obszerne parcele w układzie południkowym. Jednak ze względu na znaczenie placu i ulicy prowadzącej do przystani już w ciągu pierwszego stulecia podzielono wtórnie działki w tych rejonach. Ważnym elementem układu od samego początku stała się kaplica św. Jadwigi, powstała jako budowla kommemoratywna²⁵. Baron von Dyhrn przekazał uposażenie na cele budowlane, liturgiczne i jałmużny. Poświęcenie kaplicy odbyło się już 29.08.1666 r. Ośmioboczna budowla kryta kopułą z latarnią została połączona z miastem prostą aleją obsadzoną drzewami, którą staraniem kolejnych właścicieli: barona von Glaubitz i jego żony Teresy wzbogacono o stację Drogi Krzyżowej (w latach 1701–1740). W tym czasie kaplica została rozbudowana o prostokątną szachulcową nawę [27].

The emperor favoured the petition of von Dyhrn and approved town privileges along with the rights to organize two fairs a week and four fairs on Tuesdays after holidays in each season of the year. On this basis, it was possible to carry out the settlement campaign, which was successful. In the mid-18th century the town had a population of about 400 people. In 1701 the first guild of potters was established in the town. At the same time works on the construction of a Baroque palace with farm buildings were carried out and a new urban layout of the town, whose name after being granted town privileges changed to *Dyhernfurth*, was planned [30].

The residence consisted of a magnificent storeyed building with annexes and a farm²⁴. To the north of the palace there was a representative square surrounded by guest annexes, a guardhouse, a gardener house and a school funded by the owner. A zoo functioned on the southern side of the palace and near the western facade a garden was created. This kind of layout formed a typical Baroque arrangement *entre cour et jardin*. The ornamental entrance gate location along with the well in the middle of the square emphasised the axis. To the east of the palace layout the farm complex fulfilled only economic functions. A massive building of the brewery and the Catholic school separated it from the palace. However, the axis of the entrance gate to the palace did not mark the course of the main street of the town. It was a road perpendicular to the compositional axis of the palace complex, which ran from the northern facade of the palace to the almost square market which was outlined in the place of the road's intersection at a right angle with the ancient transport route from Warzynie to the ferry on the River Oder. In this way the urban layout of the town was designed. Originally, probably on both sides of the main street as well as near the market square there were only large plots of land in the meridian system. However, due to the importance of the square and the street leading to the harbour already in the first one hundred years the plots of land in these areas were divided once again. St Jadwiga Chapel, which was built as a commemoration building, became an important element of the system from the very beginning of the foundation of the town²⁵. Baron

started, existing probably long before 1491, when the owner of the property Peter II Falckenhayn waged disputes about the location of the latter. His successor Florian tried to strengthen his economic status by the income from the bridge over the River Oder, for the construction of which he received a royal consent in 1522. However, he finally had to settle for collecting ferry fees. In 1561 Hans Falckenhayn, the owner of Brzeg was granted the privilege from the Emperor Ferdinand I authorizing the charging of ships using the sluice weir on the River Odra, whose maintenance previously constituted only a troublesome obligation for the owners and did not bring profits. Similarly to many other regions of Lower Silesia, the Thirty Years' War caused a huge regression to these territories, out of 104 inhabitants in Brzeg Dolny only 43 survived. Only vigorous initiatives could help rebuild wealth [30].

²⁴ Cf. Fig. by Werner [19, pp. 346–347, 349]. Due to the Neo-classical reconstruction, which was carried out in about 1785 by Carl Gotthard Langhans for Karl Georg von Hoym, the Baroque system was destroyed.

²⁵ At the place where, according to a legend St Jadwiga the wife of Prince Henry the Bearded rested on a stone, on the way from Legnica to the monastery in Trzebnica.

²⁵ W miejscu gdzie według legendy na kamieniu odpoczywała św. Jadwiga, żona księcia Henryka Brodatego, w drodze z Legnicy do klasztoru trzebnickiego.

Miasto zapełniła zabudowa drewniana i szachulcowa²⁶. Były to głównie parterowe domy, sytuowane w układzie kalenicowym w pierzejach rynku, głównej ulicy (obecnie ks. J. Puka i J. Kochanowskiego) i uliczki wiodącej do przystani promowej (obecnie ul. Przejazd). Szpalerami drzew podkreślono w krajobrazie drogi – oprócz alei wiodącej w linii prostej do kaplicy, także dawną drogę do Warzynie i nowy szlak z wioski do kaplicy i dalej ku Odrze (poprowadzony po granicy średniowiecznego działu lokacyjnego).

Zespół rezydencji i miasta w Brzegu Dolnym zachował do dziś swój charakter. Kilka ulic osiedla domów jednorodzinnych powstało na zachód od układu miejskiego. Dzielnice osiedlowe po drugiej wojnie ulokowano w sąsiedztwie dawnych wsi – Warzynie i Urazki. Rynek i otaczające go ulice mają pierwotny kształt i przebieg. Barokowa oś kompozycyjna miasta biegnąca przez środek prostokątnego rynku w oddali kończąca się lustrem Odry (na planie 1912 starorzecze) została w czasach pruskich wzbogacona o dominującą w przestrzeni rynkowej bryłę kościoła luterańskiego. Druga prostopadła do miejskiej oś kompozycyjna łącząca dziedziniec wjazdowy – pałac – ogród, na północ zamykana wieżą (pełniącą funkcję mauzoleum) nad stawem, czytelna jest również do dziś, zachowana jako droga (ul. Pałacowa). Otoczenie pałacu uległo jednak znacznym zmianom już w czasach klasycyzmu. Langhans, kształtując romantyczny charakter rezydencji, zdecydował się na wyizolowanie budowli pałacowej, co wymagało usunięcia większości sąsiednich zabudowań. Tworząc przed frontem pałacu otwarty widok na romantyczny park z rozległymi taflami stawów, zlikwidował także dziedziniec wjazdowy.

Charakter i znaczenie nowożytnych lokacji na Dolnym Śląsku i sąsiednich terenach

Renesansowe układy koncentryczne

Renesansowe rozplanowanie układu miejskiego z najbardziej charakterystyczną jego cechą – koncentrycznym układem kompozycyjnym – zostało wykorzystane na terenie Dolnego Śląska tylko dwa razy, przy zakładaniu Bolesławowa (1581) i Złotników Lubańskich (1677), miast z prawami górnictwami. Proces zakładania miast górnictwami to kontynuacja lokacji średniowiecznych, przybierająca z czasem – podobnie jak w Saksonii i Czechach – renesansowe formy rozplanowania. Wśród powstałych lub rozbudowanych wraz z nadaniem praw miasta górnictwami kilkunastu ośrodków z XVI i XVII w. w Sudetach²⁷, Rudawach²⁸, pojedynczych w środkowych

von Dyhrn allocated funds for constructional, liturgical and charity purposes. Consecration of the chapel took place soon on August 29, 1666. The octagonal building, which was covered with a dome with a lantern, was connected with the town by a straight tree-lined avenue which was enriched with Stations of the Cross due to the efforts made by the successive owners, namely Baron von Glaubitz and his wife Teresa (in the years 1701–1740). At this time, the chapel was extended by a rectangular wattle and daub nave [27].

The town was filled with wooden as well as wattle and daub development²⁶. These were mainly ground-floor houses situated in the roof ridge system in the frontages of the market place, the main street (at present ks. J. Puka and J. Kochanowskiego Street) and a small street leading to the ferry port (at present Przejazd Street). The rows of trees along the road emphasised – apart from the avenue that led straight to the chapel, also the old way to Warzynie and a new route from the village to the chapel and further towards the River Oder (it led along the border of the medieval foundation division).

The residence and town complex in Brzeg Dolny has preserved its character until today. Several streets of the detached houses estate were built to the west of the urban layout. After World War II housing estate districts were situated in the vicinity of the former villages – Warzynie and Urazka. The market place and the surrounding streets have the original shape and layout. The Baroque compositional axis of the town that ran through the center of the rectangular market place and ended in the River Oder (on the plan of 1912 old river area) was enriched with a Lutheran church dominating in the market place space in the Prussian times. The other compositional axis, which was perpendicular to the urban composition axis and connected the courtyard, palace and garden, closed with a tower by the pond in the north (it played the role of a mausoleum), can be clearly seen also today and is preserved as a road (Pałacowa Street). The surroundings of the palace were, however, significantly changed in the times of Classicism. Langhans, shaping the romantic nature of the residence, decided to isolate the palace building which required the removal of most of the neighbouring buildings. He got rid of the entrance courtyard creating in this way an open view of the romantic park with wide surfaces of ponds in front of the palace.

The character and significance of modern foundations in Lower Silesia and the neighbouring areas

Renaissance concentric layouts

The Renaissance planning of the urban layout with its most distinctive feature – the concentric compositional layout – was used in the territory of Lower Silesia only twice, i.e. when Bolesławów (1581) and Złotniki Lubańskie (1677) were founded, the towns with mining pri-

²⁶ Pierwszy budynek murowany w miasteczku powstał bowiem dopiero w 1773 r.

²⁷ Np. Nové Město pod Smrkem założone w 1584 r. jako miasto górnictwami przez Melchiora Rederna.

²⁸ Np. Boží Dar k. Ostrova (Karlove Vary) z 1530 r., Jáchymov z 1516 r. założony przez rodzinę Šlików, Horní Blatná (*Platten*), z 1534 r., Abertamy (*Abertham*), z 1529 r. grafa Stefana Schlicka, Rudolfov (*Rudolfstadt*), przekształcone w miasto górnictwami w 1585 r. Hrob (*Klostergrab*), prawa miejskie z 1584 r., Měděnec (*Kupferberg*), z prawem miejskim z 1588, w Saksonii Joehstadt, od 1553 r. miasto, Johann-

²⁶ The first brick building in the town was only erected in 1773.

Czechach²⁹ oraz na czeskim i Górnym Śląsku³⁰, tylko nieliczne z końca XVI w. otrzymały renesansowe rozplanowanie z kwadratowym rynkiem i koncentrycznym układem dróg³¹.

Wszystkie mają najprostszy geometryczny układ z kwadratowym rynkiem i krzyżującymi się w jego środku głównymi ulicami, podjęty z włoskich wzorów opracowywanych przez Francesca Giorgia Martiniego, Antonia di Pietra Averlino, później rozwijany przez Giorgia Vasariego Młodsze³². Rozprzestrzenił się na północ za pośrednictwem książęcej rodziny Gonzagów. We Francji pierwsze tego typu założenie to Charleville, ufundowane w 1606 r. przez Carla Gonzagę ks. Mantui, projektowane przez architekta Clémenta Métezeau (1581–1652) [31], znane zresztą powszechnie dzięki opublikowanej w 1646 r. rycinie Meriana. Kolejne z 1609 r. Henrichemont, zbudowane na cześć Henryka IV przez Maximiliena de Béthune, księcia de Sully jako miasto ucieczki dla hugenotów, otrzymało rozplanowanie dość dokładnie oparte na schemacie Vasariego. Założone i zaprojektowane przez Jacques'a Lemerciera dla kardynała Richelieu w 1631 r. miasto jego imienia, mimo że położone przy rezydencji, stanowiło element niezależny o prostym szachownicowym rozplanowaniu. Taki układ stał się powszechnie przyjęty. Stosował go w swych projektach nowych miast Sébastien Vauban (1633–1707), wyposażając je w coraz doskonalsze systemy fortyfikacyjne. Tak na przykład zaplanowano Saarloui ufundowane w 1680 r. na cześć Ludwika XIV, po zajęciu Lotaryngii przez Francję, oraz kolejne miasta-fortece; Philippsburg, średniowieczne miasto przebudowywane od 1688 r. i Neuf-Brisach założone w 1698 r.

Na tym tle śląskie przykłady prezentują się typowo i należą do późniejszych realizacji (zresztą w całej Europie stosowanych jeszcze w XVII, a nawet XVIII w.). Miasta zakładane na Dolnym Śląsku w okresie baroku nie osiągały wysokiego statusu. Ze względu na swój niewielki rozmiar, podobnie jak inne miasta górnicze regionu, składają się z zabudowy dookoła obszernego rynku

georgenstadt, zatwierdzone w prawach miasta górniczego w 1654 r. przez księcia saskiego Johanna Georga I.

²⁹ Příbram (*Freiberg*) zatwierdzony przywilejem Rudolfa II z 1579 r.

³⁰ Np. Jesionik (*Freiwalddau*) założony w 1551 r., Andělská Hora (*Engelsberg*), z 1540 r., Vrbno (*Wuerbenthal*), z 1611 r., Tamowskie Góry z prawem z 1528 r. [2, s. 212–216].

³¹ Np. Jiřetín pod Jedlovou (*St Georgenthal*) z 1554 r. założone przez Georga von Schleinitza, Hora Svatého Šebestiána k. Chomutowa, wieś z 1384 r., otrzymała prawa miasta górniczego w 1563 r., Výsluní (*Sonnenberg*), okr. Chomutow, założone na pocz. XVI w., prawa miejskie posiadało od 1565, prawa miasta górniczego od 1584 r., po drugiej stronie granicy Oberwiesenthal, założone w 1527 r. przez von Schönburgów jako miasto górnicze.

³² W. Kononowicz [5] wskazała przede wszystkim wzory Girolamo Cataneo, np. plany obozów, przebudowę Livorno, place miast francuskich Vitry-le-François (1545), Charleville (1608). Widzi też analogie w średniowiecznych osiedlach włoskich typu *terra murata* Castelfranco di Spora z końca XIII w., czy Terranuova z 1337 r. Jako przykłady z bliższych regionów podaje Fruedenstadt (1599) i Ansbach (1685) oraz rozwiązanie teoretyczne Christianopolis z traktatu J.V. Adreae, *Reipublicae Christianopolitanae descriptio*, Strasbourg 1619. Warto jednak zauważyć, że większość tych założeń powstawała za późno, by móc stanowić dla nich wzorzec. Należy raczej założyć wczesnorenansowe pochodzenie koncepcji, a następnie jej niezwykłą trwałość w regionie.

vileges. The process of founding mining towns constituted a continuation of the medieval foundations, taking over time – like in Saxony and the Kingdom of Bohemia – the Renaissance layout forms. Among several centres from the 16th and 17th centuries in Sudety²⁷ and Rudawy²⁸ and some in the central Kingdom of Bohemia²⁹ as well as in Czech and Upper Silesia³⁰, which were founded or developed along with granting the mining town privileges, only a few from the end of the 16th century had a Renaissance layout with a square market place and a concentric system of roads³¹.

All of them have the simplest geometric layout with the square market place and the main streets crossing in the middle of it, which was taken from Italian models developed by Francesco Giorgio Martini, Antonio di Pietro Averlino, and later developed by Giorgio Vasari the Younger³². It spread to the north through the princely family of Gonzaga. In France, the first layout of this type was Charleville, funded by Carl Gonzaga to duke Mantui in 1606, designed by architect Clément Métezeau (1581–1652) [31], and commonly known due to the drawing by Merian published in 1646. Henrichemont was another one from 1609, which was built in honour of Henry IV by Maximilien de Béthune, Duke of Sully as a town for Huguenot refugees. It was quite accurately planned on the scheme by Vasari. The town was founded and designed by Jacques Lemercier for Cardinal Richelieu in 1631 and named after him. Despite the fact that it was situated at the residence, it constituted an independent element of a simple chess layout. It became widely accepted.

²⁷ For example, Nové Město near Smrk founded in 1584 as a mining town by Melchior Redern.

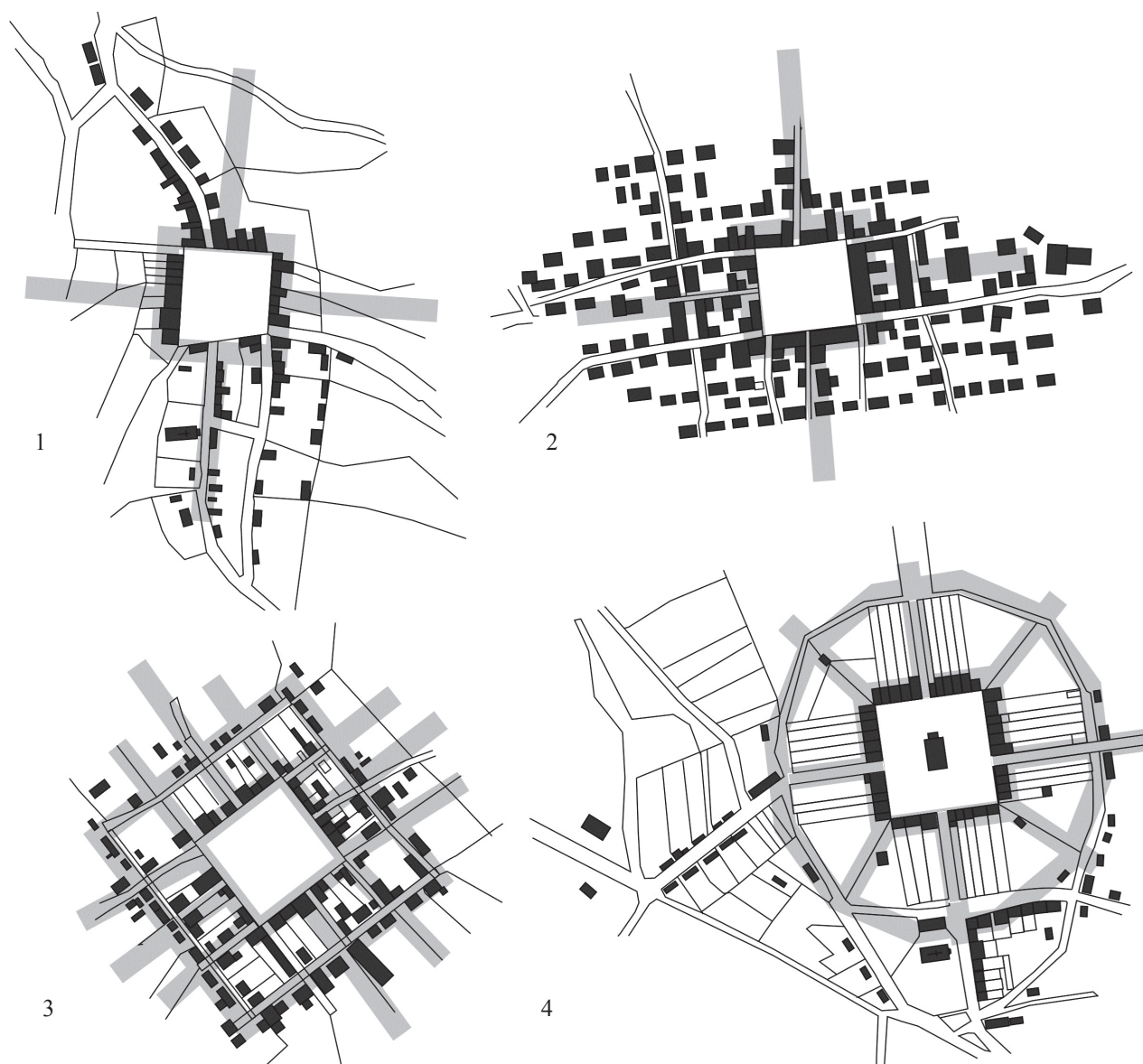
²⁸ For example, Boží Dar near Ostrov (Karlove Vary) from 1530, Jáchymov from 1516 founded by the family of Šlik, Horní Blatná, (*Platten*) from 1534, Abertamy (*Abertham*) from 1529 by Graf Stefan Schlick, Rudolfov (*Rudolfstadt*) transformed into a mining town in 1585, Hrob (*Klostergrab*) town privileges from 1584, Měděnec (*Kupferberg*) with town privileges from 1588, in Saxony Joehstadt, from 1553 the town, Johanngeorgenstadt, approved in the privileges of a mining town in 1654 by Saxon Duke Johann Georg I.

²⁹ Příbram (*Freiberg*) approved by the privilege of Rudolf II from 1579.

³⁰ For example, Jesionik (*Freiwalddau*) founded in 1551, Andělská Hora (*Engelsberg*) from 1540, Vrbno (*Wuerbenthal*) from 1611, Tamowskie Góry with privileges from 1528 [2, pp. 212–216].

³¹ For example, Jiřetín near Jedlovou (*St Georgenthal*), from 1554 founded by Georg von Schleinitz, Hora Svatého Šebestiána near Chomutow, a village from 1384, was granted mining town privileges in 1563, Výsluní (*Sonnenberg*), Chomutow county, founded at the beginning of the 16th century, it was granted town privileges since 1565, mining town privileges since 1584, on the other side of the border Oberwiesenthal, founded in 1527 by von Schönburg as a mining town.

³² W. Kononowicz [5] first of all indicated Girolamo Cataneo designs, e.g. camps' plans, rebuilding of Livorno, French towns' squares Vitry-le-François (1545), Charleville (1608). She also sees analogies in the medieval Italian settlements of *terra murata* Castelfranco di Spora type from the end of the 13th century, or Terranuova from 1337. She presents examples from closer regions such as Fruedenstadt (1599) and Ansbach (1685) as well as a theoretical solution of Christianopolis from a tractate by J.V. Adreae, *Reipublicae Christianopolitanae descriptio*, Strasbourg 1619. However, it is worth noticing that most of these layouts were founded too late to be able to provide a model for them. Instead, it can be assumed that the origin of the concept was early-Renaissance and its stability was of great significance in the region.

II. 4. Rozplanowanie miast o koncentrycznych układach renesansowych z Dolnego Śląska i sąsiednich terenów. Na szaro zarysowano główne linie układu kompozycyjnego rozplanowane prawdopodobnie pierwotnie, zatarte w niektórych wypadkach w trakcie przebudów miejscowości.

1. Bolesławów, 1581, 2. Oberwiesenthal, 1527, 3. Výsluní, 1565, 4. Złotniki Lubańskie, 1667.

Opracowanie autorki na podstawie planów topograficznych z XIX i początku XX w.

Fig. 4. The plans of towns with the renaissance concentric layouts in Lower Silesia and the neighbouring areas. The main lines of the compositional arrangement which were probably laid out originally were outlined grey and blurred in some cases during the rebuilding of towns.

1. Bolesławów, 1581, 2. Oberwiesenthal, 1527, 3. Výsluní, 1565, 4. Złotniki Lubańskie, 1667.

The author's concept is based on topographical plans from the 19th and early 20th centuries

i wzdłuż czterech ulic z niego wybiegających. Teren zagospodarowany nie wymagał takich działań jak np. kolonizacja wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Spustoszenia wojny trzydziestoletniej wyniszczyły populację, w mniejszym stopniu zrujnowały zabudowę. Nie były potrzebne nowe plany regulacyjne miast czy wręcz zakładanie ich na nowo, jak to miało miejsce w wypalonym w 1666 r. Londynie, na zniszczonej trzęsieniem Sycylii (region doliny Noto). Skutkiem wojny trzydziestoletniej zaludnienie spadło i nie powstała jeszcze potrzeba rozbudowy o duże dzielnice głównych ośrodków miejskich jak w przypadku Rzymu, Paryża, Neapolu (*quartieri spagnoli* budowane od 1610), Turynu czy Wiednia. Wyjątkiem,

Sébastien Vauban (1633–1707) used it in his projects of new towns equipping them with more perfect fortification systems. For example, Saarloui was planned in this way. It was founded in 1680 in honour of Louis XIV, after the occupation of Lorraine by France and other towns-fortresses; Philippsburg, a medieval town rebuilt since 1688 and Neuf-Brisach founded in 1698.

Taking into account this background, Silesian examples seem to be typical and belong to the later realisations (in fact, still used in the whole of Europe in the 17th and even the 18th centuries). The towns founded in Lower Silesia in the Baroque period did not reach a high status. Due to their small size, similarly to other mining towns of

już z czasów pruskich, jest Radoszyn (*Friedrichstadt*) – nowe „miasto garnizonowe” Nysy, budowane w latach 1742–1746 w formie kwartałowego przedmieścia. Nowa wewnętrzna kolonizacja dotyczyła jedynie terenów pogranicznych: na południu bogatych w złoża surowców terenów podgórskich, na północy słabo zaludnionych obszarów przy granicy z Rzeczpospolitą.

Barokowe układy miejskie o kompozycji osiowej

Brzeg Dolny i Dobroszyce to pierwsze miasta na Dolnym Śląsku, które otrzymały rozplanowanie z podkreśleniem głównej osi kompozycyjnej. W Dobroszycach warunki terenowe nie pozwoliły na stworzenie jednoznacznego przestrzennie związku miasta z rezydencją. Taki barokowy układ mógł być zaproponowany spontanicznie, prawdopodobniej jednak wynikł z naśladownictwa wzorów francuskich – Sylwiusz Nimrod uważany był wręcz za bezkrytycznego miłośnika francuszczyzny [26]. Dodatkowo nadanie nazwy miasta od własnego imienia wyraźnie świadczy o chęci nawiązania do francuskich miast fundowanych na część władców i dostojników. W Brzegu Dolnym być może kompozycja kształtowana była stopniowo.

Rozbudowa Twardogóry (ok. 1685) należy do realizacji koncepcji miasta ucieczkowego dla protestantów – regularnie rozplanowanego zgodnie z regułami miasta idealnego, po połowie XVII w. najczęściej ze świątynią pośrodku rynku. W tym wypadku najistotniejszym wzorem mogła być rozbudowa rodzowego miasta Eleonory Charlotty – Montbéliard (*Mömpelgard*), na którego rynku stanął pierwszy kościół protestancki we Francji zaprojektowany przez H. Schickhardta (1601–1604) – o nową dzielnicę dla uchodźców protestanckich La Neuveville³³. Inne takie miasta fundowane w tym czasie lub nawet później rozplanowano raczej w oparciu o renesansowe rozwiązania koncentryczne³⁴ lub nawet średniowieczne zasady lokacyjne, akcentując tylko regularność w rozparcelowaniu kwartałów³⁵. Rozplanowanie nowego miasta w Twardogórze bliskie jest koncepcji będącej swoistym ewenementem – planowi Zamościa (budowa od 1579 r., prawa miejskie 1580), gdzie (zgodnie z zastosowaniem programu antropomorficznego) zasadniczym szkieletem miasta jest oś biegnąca z pałacu przez środek rynku do bramy miejskiej. Jest ona tylko częściowo równoważona osią poprzeczną, krzyżującą się pośrodku rynku z główną, łączącą dwa rynki pomocnicze. Podobny układ, choć już z nie tak wyraźnym zaakcentowaniem osi głównej, zyskało też Mannheim w Palatynacie (założenie

the region, they consisted of the development around a large market place and along four streets spreading from it. The area which was developed did not require such actions as colonization of the eastern borderlands of Poland. Ravages of the Thirty Years' War devastated the population, however, they ruined the development to a lesser extent. There was no need to have new regulatory town plans or even founding them again, similarly to the case of London which was burnt in the fire in 1666 or in Sicily which was destroyed by the earthquake (Noto valley region). The Thirty Years' War resulted in the decrease of the population and still there was not yet any need for expansion of large districts of the major urban centers as in Rome, Paris, Naples (the 17th century since 1610, *quartieri spagnoli*), Turin and Vienna. The exception is, already in the Prussian times, a new “garrison town” Nysa – Radoszyn (*Friedrichstadt*) which was built in the years 1742–1746 in the form of quarter suburbs. New internal colonization affected only the frontier areas: in the south of the foothills which were rich in raw materials and in the north of sparsely populated areas near the border with Poland.

Baroque urban layouts with the axial system

Brzeg Dolny and Dobroszyce are the first towns in Lower Silesia, which received the layout with the emphasis on the main compositional axis. In Dobroszyce the terrain conditions did not allow for the creation of a clear spatial relationship between the town and the residence. This Baroque layout could have been proposed spontaneously, but probably it resulted from the imitation of French models – Silwiusz Nimrod was regarded as an uncritical lover of the everything French [26]. Additionally, the fact of naming a town after his own name clearly indicates the intention to refer to French towns founded in honour of rulers and nobles. In Brzeg Dolny perhaps the composition was shaped gradually.

The development of Twardogóra (circa 1685) constitutes the realisation of a refugee town concept for Protestants – regularly laid out according to the rules of the ideal town and after the mid-17th century most often with a church in the centre. In this case, the most important model might have been the expansion of the ancestral town of Eleanor Charlotte – Montbéliard (*Mömpelgard*), on the market place of which the first Protestant church in France was built and designed by H. Schickhardt (1601–1604) – by a new district for Protestant refugees called La Neuveville³³. Other cities of this type, which were founded at that time or even later, were rather planned on the basis of the Renaissance concentric solutions³⁴ or even medieval foundation principles and emphasised only the regularity of the quarters' division³⁵.

³³ Obszerne informacje i bibliografia dostępne w [32].

³⁴ Np. Friedrichsstadt z 1688 r. Wyjątkiem są plany Schickhardta dla Freudenstadt z 1599 r. i plany miasta dla francuskich hugenotów Henrichemont z 1609 r.

³⁵ Przykładem mogą być: nowe miasto we Wschowie założone w 1633 r. przez starostę Hieronima Radomickiego, które w 1642 r. otrzymało także miejskie prawo magdeburskie, Szlichtyngowa w 1644 r. ufundowana przez Jana Szlichtynga, czy Pobiedna, o której była już mowa, z 1647, a także Neuwied z 1653 r., Karlshafen a.d. Weser, zwany Sieburgiem (Syburg) założony w 1699 r. dla uchodźców z Francji hugenotów przez Landgraфа Karola.

³³ More information along with bibliography accessible at [32].

³⁴ For example, Friedrichsstadt from 1688. An exception are Schickhardt's plans for Freudenstadt from 1599 and the town of Henrichemont for French Huguenots from 1609.

³⁵ The examples include: a new town in Wschowa founded in 1633 by the district governor Hieronim Radomicki that in 1642 was granted Magdeburg Rights; then Szlichtyngowa in 1644 founded by Jan Szlichtyng

z 1607), rozbudowywane wraz z fortyfikowaną rezydencją Friedrichsburg przez elektora Fryderyka IV; od 1720 r. siedziba elektorów Palatynatu. Jednak w przypadku Twardogóry zaprojektowanie układu pałac–świątynia–otwarty krajobraz stawia ją wśród pierwszych realizacji barokowych. Rozwiązanie to należy także do jednych z wcześniejszych projektów długich osi kompozycyjnych, koncepcji raczej zasłyszanych niż podpatrzonych we Francji przez inwestorów – Vaux-le-Vicomte, urządzone w latach 1656–1661 było już co prawda ukończone, ale wzór najbardziej sugestywny – Wersal – dopiero powstawał (wznoszony od 1668 r., a jako rezydencja królewska od 1682).

Zarówno Dobroszyce, jak i Twardogóra oraz Brzeg Dolny otrzymały układ zabudowy o charakterze miasta rezydencjonalnego. Miasta rezydencjonalne należą do podstawowego nurtu projektowego urbanistyki barokowej – tworzenia zespołów pałacowych połączonych z założeniami miejskimi. Poczynając od renesansowych realizacji włoskich, gdzie z czasem znaczenie siedziby książęcej decydowało o zaakcentowaniu w planie osi głównej założenia, wytworzył się charakterystyczny schemat osiowy. Renesansowe miasta (miasteczka) rezydencjonalne stały się na terenie Półwyspu Apenińskiego kolejnym sposobem okazania prestiżu inwestora i jego rodu³⁶. Podobnie w innych częściach Europy w miastach renesansowych, wzorowanych bezpośrednio czy za pośrednictwem Francji na przykładach włoskich, zakładanych przy rezydencjach lub wraz z nimi, ich obecność i ranga decydowały o odstąpieniu od regularności koncentrycznego planu i projektowaniu dominującej osi kompozycyjnej. Jednym z wcześniejszych przykładów jest Julich (1574) odbudowane po pożarze według projektu Alessandra Pasqualiniego z Bolonii, gdzie została zaakcentowana ulica – oś poprzeczna biegnąca z rynku do podnóża fortecy. Ten schemat zarysował się we wspomnianych już miastach: Zamościu i Mannheim. Bardzo wyraźnie takie odkształcenie regularnego gwiazdowego planu widoczne jest w układzie Glückstadt (Schleswig-Holsztyn), założonym w 1617 r. przez króla duńskiego Krystiana IV po zdobyciu Holsztynu. Jednak dopiero zaprojektowanie osi kompozycyjnej łączącej dwie budowle monumentalne: rezydencję i kościół, a także stworzenie otwarcia widokowego na krajobraz stało się ostatecznym rozwiązaniem w urbanistyce baroku. Taki układ zastosowany we francuskich siedzibach władzy szybko rozpowszechnił się w Europie Środkowej. Zastosowano go w miastach zakładanych przez wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma. Rozbudowa Berlina, nazwana na cześć jego żony Dorothy Sophie von Schleswig-Holstein-Son-

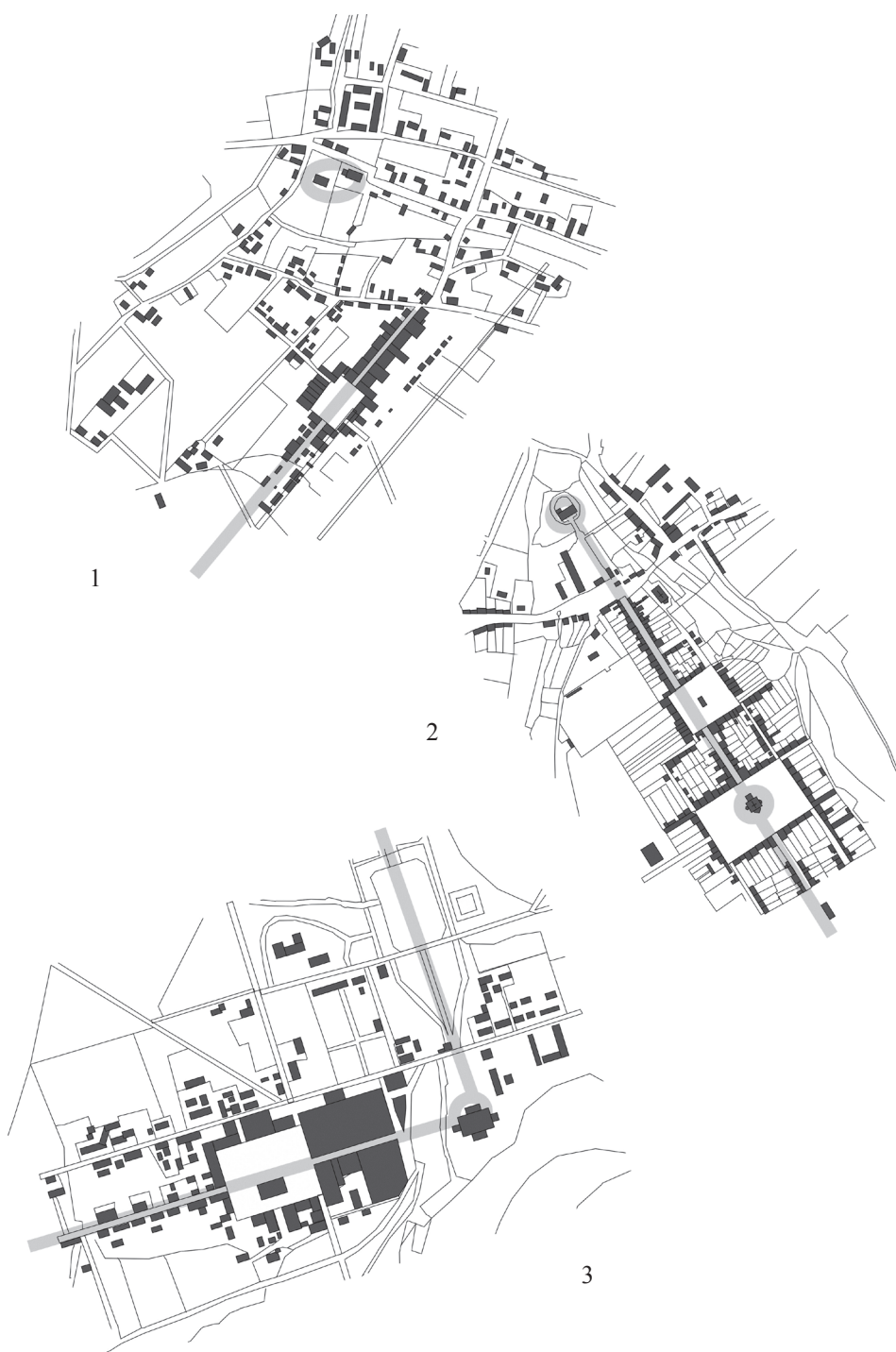
The layout of a new town in Twardogóra is close to the concept which constituted a peculiar exception, namely the plan of Zamość (construction from 1579, town charter in 1580), where (according to the employment of the anthropomorphic program) the essential structure of the city is the axis running from the palace through the center of the market place to the gate of the town. It is only partially balanced by the transverse axis which intersects in the middle of the market place with the main axis connecting two additional markets. A similar system, although with a not so clear emphasis of the main axis, was also used in Mannheim in the Palatinate (layout from 1607), developed along with a fortified residence called Friedrichsburg by Elector Frederick IV; since 1720 the seat of the Palatinate electors. However, in the case of Twardogóra, designing the palace–church–open landscape system puts it among the first Baroque realisations. This solution also belongs to one of the earliest projects of long compositional axes, the concept which was only heard about rather than seen in France by investors – Vaux le Vicomte, organized in the years 1656–1661, was in fact already finished, but the most evocative model – Versailles – was only under construction (erected since 1668, and as a royal residence since 1682).

Both Dobroszyce and Twardogóra as well as Brzeg Dolny were given a development system of the residential town character. Residential towns belong to the fundamental design trend of the Baroque urban planning – creating palace complexes connected with urban layouts. Starting from the Italian Renaissance realisations, where over time the importance of the princely residence determined the emphasis of the main layout in the main axis plan, a characteristic axis scheme was established. The Renaissance residential towns became another way to show prestige of investors and their families in the territory of the Italian Peninsula³⁶. Similarly, in the Renaissance towns of other parts of Europe which were inspired by Italian models directly or through France and founded near residences or along with them, their presence and prestige determined their resignation from the regularity of the concentric plan and designing a dominant compositional axis. One of the earlier examples is Julich (1574), rebuilt after a fire according to the design by Alessandro Pasqualini from Bologna, where the street was emphasized – a transverse axis running from the market place to the foot of the fortress. This scheme was

or Pobiedna, which was already mentioned from 1647 as well as Neuwied from 1653; Karlshafen a.d. Weser also called Sieburg (Syburg) founded by Land Graf Charles in 1699 for Huguenot refugees from France.

³⁶ Buildings founded by dignitaries and ruling families such as, e.g. Papal Pienza Aeneas Silvio Piccolomini Pius II designed by Bernardo Rossellino (1462), Terra del Sole founded by Cosimo I de Medici laid out by Baldassarre Lanci (1564), Livorno converted at the time by the Medici at the end of the 16th century, Ferrara settled in 1492, Guastalla (1555–1556) and Sabbioneta (1531–1591), a new town of Vespasian Gonzaga, or already from the end of the 17th century a new urban solution by Santo Stefano di Camastra (1683) of Prince Giuseppe Lanzi in the place where the development of the medieval town was demolished. The factual material on the basis of generally available encyclopedic sources.

³⁶ Powstawały jako fundacje dostojników i rodzin panujących, np. papieska Pienza Eneasza Silvio Piccolominiego Piusa II projektowana przez Bernarda Rosselina (1462), Terra del Sole założona przez Cosima I de Medici rozplanowana przez Baldassarre Lanciego (1564), Livorno przekształcone za Medyceuszy w końcu XVI w., Ferrara uregulowana w 1492 r., Guastalla (1555–1556) i Sabbioneta (1531–1591) nowe miasto Vespasiana Gonzagi, czy już z końca XVII w. nowe rozwiązanie urbanistyczne Santo Stefano di Camastra (1683) księcia Giuseppe Lanziego w miejscu zburzonej zabudowy średniowiecznego miasteczka. Faktografia na podstawie ogólnie dostępnych encyklopedii.

Il. 5. Rozplanowanie miast o osiowych układach barokowych na Dolnym Śląsku. Na szaro zaznaczono główne elementy kompozycji urbanistycznej; osie i węzły. 1. Dobroszyce, 1663, 2. Twardogóra, około 1685, 3. Brzeg Dolny, 1662.

Opracowanie autorki na podstawie planów topograficznych z XIX i początku XX w.

Fig. 5. Planning of towns of the axial Baroque arrangements in Lower Silesia. Grey colour indicates the main urban composition elements; axes and centres. 1. Dobroszyce, 1663, 2. Twardogóra, circa 1685, 3. Brzeg Dolny, 1662.

The author's concept is based on topographical plans from the 19th and early 20th centuries

derburg-Glücksburg – Dorotheenstadt (1673–1681) – tworzyła się w oparciu o oś – główną ulicę łączącą kościół i rezydencję³⁷. W miasto rezydencjonalne zmieniła się od około 1675 r. Poczdam, intensywnie zasiedlany przez emigrujących z Francji hugenotów po edykcji z 1685 r., rozwijający się wzdłuż alei ciągnącej się od pałacu myśliwskiego elektora w otwarty teren. Podobnie kształtowano tzw. miasta ucieczkowe dla hugenotów budowane przy ośrodkach stołecznych takich jak Erlangen,

outlined in the already aforementioned towns of Zamość and Mannheim. Such a distortion of the regular stellar plan is very clearly visible in the layout of Glückstadt (Schleswig-Holstein), founded in 1617 by the Danish King Christian IV after Holstein had been captured. However, designing the compositional axis which connected the two monumental buildings, namely the residence and the church as well as an open view of the landscape became the final solution in urban planning of the Baroque. This system, which was used in the French seats of the authorities quickly spread in Central Europe. It was employed in the towns founded by the great Elector Frederick William. The expansion of Berlin, named in honor of

³⁷ Później dopiero (1688) została rozszerzona o aleję Unter den Linden oraz kwartałową zabudowę Friedrichsstadt.

Kassel, Magdeburg i Plön³⁸. Również w Saksonii August II Sas dokonał przebudowy swej stolicy – Drezna, wyniszczonego wojną trzydziestoletnią i spalonego w 1685 r. Dreźnieńskie Neue Königliche Stadt powstało po wyburzeniu 370 domów, zaprojektowane w formie promienistego układu w 1694 r. przez Christopha Augusta von Wackerbartha (1662–1734), z wyraźnie zaakcentowaną główną aleją prowadzącą do mostu łączącego ze Zwingerem³⁹. Kolejne przebudowy w barokowych formach stolic i innych miast rezydencjonalnych następowały licznie w XVIII w.⁴⁰ Także wśród Wirttembergów można wskazać założyciela nowego miasta – siedziby księcia Eberharda Ludwiga von Württemberga – Ludwigsburga k. Stuttgartu (1709–1723), powstałego przy najrozleglejszym barokowym pałacu w Niemczech, wznoszonym od 1704 r. Być może równie ważnym, bo powstałym na terenie Dolnego Śląska wzorem była aranżacja przedpola pałacu Albrechta von Wallensteina w Żaganiu, obejmująca przekształcenie miasta (1628–1634), polegająca na tworzeniu szerokich perspektyw i osi widokowych.

Podsumowanie

Przedstawienie nieudanych i zakończonych częściowym sukcesem prób zakładania nowych miast na Dolnym Śląsku uzmysławia, jak trudny był to w owym czasie proces i jak rzadko decydowano się na planową akcję zasiedleń. W przypadku wprowadzania regulacji przestrzennych stosowano barokowe rozwiązania urbanistyczne z podkreśleniem głównej osi kompozycyjnej (Międzybórz, Cieszków, Pobiedna, Goszcz). Przy wytyczeniu nowego układu miejscowości wybierano częściej tradycyjne sprawdzone już schematy. Jednak oprócz rozwiązań zachowawczych, renesansowych w genezie, stosowanych najczęściej przy zakładaniu miast górniczych i rzemieślniczych, powstały też na Dolnym Śląsku w 2. połowie XVII w. bardzo nowatorskie założenia urbanistyczne. Z zestawienia historii lokacji na sąsiednich terenach wynika, że projekty zastosowane przy zakładaniu północnośląskich barokowych miast należały do nurtu awangardowego. Opracowano je równocześnie lub nawet wcześniej od wielu analogicznych z sąsiednich krain⁴¹.

³⁸ Nowe miasto w Erlangen zostało zaprojektowane przez Johanna Moritza Richtera, budowniczego margrabiego Krystiana Ernesta Hohenzollerna-Bayreutha (1686, 1706), wraz z budową od 1700 r. pałacu przybrało układ miasta-rezydencji z osią kompozycyjną pałacowo-ogrodową. Kassel, stolica Hesji, po 1685 r. otrzymała ufundowane przez landgrafa Karola (założyciela wspomnianego już Sieburga) przedmieście Oberneustadt. Rastatt (prawa miejskie 1700), od 1689 r. odbudowane po zniszczeniu przez wojska francuskie przez margrabiego Badenii Ludwika Wilhelma, generała cesarstwa w wojnie tureckiej, otrzymało układ podporządkowany osi łączącej rezydencję i most wiadący do bramy miejskiej.

³⁹ Por. zestawienia [33, s. 417 i n.].

⁴⁰ Np. Warszawa, Oś Saska tworzona od 1713 r., rozbudowy: Ansbach (pałacyku myśliwskiego na siedzibę bocznej linii Hohenzollernów), 1705–1730, Arolsen, 1713–1728.

⁴¹ Osiową kompozycję; typowo barokową Twardogóry dostrzegł już K. Bimler. Jednak ani on, ani J. Wrabec nie zauważyli, że jest to jeden z najwcześniejszych tego typu przykładów rozwiązania rozplanowania miasta w naszym rejonie Europy.

his wife Dorothy Sophie von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg – Dorotheenstadt (1673–1681) – was developed on the basis of the axis – the main street connecting the church and the residence³⁷. Potsdam was changing to a residential town since about 1675 and intensively inhabited by emigrating Huguenots from France after the Edict of 1685; it developed along the avenue from the hunting palace of the Elector to an open area. The so called refugee towns for Huguenots were laid out in a similar way and built near the capital centres such as Erlangen, Kassel, Magdeburg and Plön³⁸. Also in Saxony August II Sas rebuilt his capital – Dresden which was destroyed during the Thirty Years' War and burnt in 1685. Dresden's Neue Königliche Stadt was built after the demolition of 370 buildings and designed in the form of a radiant system in 1694 by Christoph August von Wackerbarth (1662–1734), with a clearly emphasised main avenue leading to the bridge connecting with Zwinger³⁹. The next reconstructions of the Baroque forms of capital cities and other residential towns took place quite frequently in the 18th century⁴⁰. Also among the Württembergs it was possible to indicate the founder of a new town – the seat of Duke Eberhard Ludwig von Württemberg – Ludwigsburg near Stuttgart (1709–1723), which was founded near the most extensive Baroque palace in Germany and erected from 1704. Perhaps an equally important model, since it was built in Lower Silesia, was the arrangement of the front-yard of Albrecht von Wallenstein's palace in Żagań, which included the transformation of the town (1628–1634) involving the formation of wide perspectives and viewing axes.

Summary

Presenting attempts at founding new towns in Lower Silesia, unsuccessful and partially successful, makes us realize how difficult this process was at that time and how rarely it was decided to realize planned settlement actions. In the case of implementing spatial regulations, the Baroque urban solutions with an emphasis on the main compositional axis were used (Międzybórz, Cieszków, Pobiedna, Goszcz). Traditional and already applied schemes were chosen most often when designing a new urban layout. However, apart from conservative solutions,

³⁷ Sometime later (in 1688) it was extended to Avenue Unter den Linden and the quarter development Friedrichsstadt.

³⁸ A new town in Erlangen was designed by Johann Moritz Richter, and built by Graf Christian Ernst Hohenzollern-Bayreuth (1686, 1706), and since 1700 along with the construction of the palace it took the layout of the town-residence with the palace-garden compositional axis. After 1685 Kassel, the capital city of Hesse, received the suburb of Oberneustadt, donated by Land Graf Charles (founder of the aforementioned Sieburg). Rastatt (town privileges in 1700), which since 1689 was rebuilt, after the destruction by the French army, by Graf of Baden Ludwig Wilhelm, General of the Empire in the Turkish War, received a system subordinated to the axis which connected the residence and the bridge leading to the town gate.

³⁹ Cf. presentations [33, p. 417 fol.].

⁴⁰ For example, Warsaw, Oś Saska built from 1713, extensions: Ansbach (a hunting palace changed to the seat of the side Line of the Hohenzollerns), 1705–1730, Arolsen, 1713–1728.

which were Renaissance in their origin and most frequently used when founding mining and craft towns, some really innovative urban layouts were founded in Lower Silesia in the 2nd half of the 17th century. When comparing the history of foundations in the neighbouring territo-

ries, it can be concluded that the projects used during foundations of northern Silesian baroque towns belonged to the avant-garde trend. They were developed at the same time or even earlier than many other comparable with them from neighbouring lands⁴¹.

Translated by
Bogusław Setkowiak

⁴¹ The axial composition, typically Baroque, of Twardogóra was perceived by K. Bimler. However, neither Bimler nor J. Wrabec noticed that this was one of the earliest examples of that type of town planning solution in our region of Europe.

Bibliografia/References

- [1] Esymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokalne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, PAN, Wrocław 2009.
- [2] Weczerka H., *Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien, 1450–1800*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1974, 23, 193–261.
- [3] *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands XV/Schlesien*, H. Weczerka (Hrsg.), Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1977.
- [4] *Miasta polskie w tysiącleciu*, M. Siuchniński (red.), t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1967.
- [5] Kononowicz W., *Place miasteczek i osiedli śląskich w XVII–XVIII wieku. Miasteczko siedemnastowieczne – Złotniki Lubańskie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1993, Nr 2, 303–319.
- [6] Schmidt J., *Pokój – Carlsruhe (1748–1945). Monografia*, Urząd Gminy, Pokój 1998.
- [7] Wrabec J., *Barocke Raumordnung am Beispiel einiger Residenzstädte in der ehemaligen Grenzregionen zwischen Schlesien und Polen*, [w:] B. Störckuhl (Hrsg.), *Hansestadt Residenz Industriestandort Beiträge der 7. Tagung des Arbeitskreises in Oldenburg, 27.–30. September 2000*, R. Oldenbourg Verlag, München 2002, 191–199.
- [8] Maroń J., *Dolny Śląsk w czasach habsburskich i pruskich*, [w:] W. Wrzesiński (red.), *Dolny Śląsk*, Wydawnictwo UW, Wrocław 2006, 234 i n., mapa 228.
- [9] Kuczer J., *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa glogowskiego w epoce habsburskiej 1526–1740*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2007.
- [10] Orzechowski K., *Historia ustroju Śląska, 1202–1740*, Wydawnictwo UW, Wrocław 2005.
- [11] Maleczyński K., *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku*, [w:] K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, Ossolineum, Wrocław 1963, 346–364.
- [12] Majewski R., *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku*, [w:] K. Bartkiewicz (red.), *Wojna trzydziestoletnia na ziemiach nadodrzańskich*, Wydawnictwo WSP im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1993, 87–108.
- [13] Jaworski T., *Migracje ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w okresie wojny 30-letniej*, [w:] K. Bartkiewicz (red.), *Wojna trzydziestoletnia na ziemiach nadodrzańskich*, Wydawnictwo WSP im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1993, 140–141.
- [14] Leszczyński J., Piwarski K., *Skutki wojny trzydziestoletniej*, [w:] K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, Ossolineum, Wrocław 1963, 365.
- [15] Gierowski J., *Ludność*, [w:] K. Maleczyński (red.), *Historia Śląska*, Ossolineum, Wrocław 1963, t. 1, cz. 3, 188–190.
- [16] Pflug K., *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien*, Verlag von E. Metzger’s Buchhandlung (G. Knorrn), Waldenburg 1908.
- [17] Bimler K., *Die Schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 3. *Fürstentum Oels – Wohlau. Kreise Oels. Gross Wartenberg. Trebintz. Militsch. Wohlau*, Kommission Heydebrand-Verlag, Breslau 1942.
- [18] Wernher F.B., *Topographia oder Prodromus Delineati Silesiae Ducatus*, t. 1, 1755 [rkpis w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu].
- [19] Wrabec J., *Milicz, Żmigród, Twardogóra i okolice*, Katalog Zabytków Sztuki. Seria Nowa t. 4, z. 3, Województwo wrocławskie, pod red. J. Pokory i M. Złata, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1997.
- [20] Kosieradzka A., *Powstanie, rozwój przestrzenny oraz analiza walorów urbanistycznych i krajobrazowych dolnośląskich wsi o miejskim rodowodzie*, praca magisterska, PW, Wrocław 2014.
- [21] Wernher F.B., *Topographia oder Prodromus Delineati Silesiae Ducatus*, t. 2, 1758 [rkpis w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu].
- [22] Schumann F.A., *Albert Schifffner Vollständiges Staats- Post- und Zeitungslexikon von Sachsen*, t. 3, Schumann, Zwickau 1816, 670–671.
- [23] Wernher F.B., *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars II* [...], t. 4, ok. 1750 [rkpis w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu].
- [24] Pfaf K., *Fürstenhaus und Land Württemberg nach den Hauptmomenten: von der ältesten bis auf die neueste Zeit*, E. Schweizerbart, Stuttgart 1841, 64 i n.
- [25] Schulze H., *Die Succession im Fürstenthum Oels beim Abgange der ältern Linie des Hauses Brandenburg*, Korn, Breslau 1868, 5 i n.
- [26] Mrozowicz W., Wiszewski P., *Oleśnica od czasów najdawniejszych po współczesność*, Atut, Wrocław 2006, 95–100.
- [27] Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 7, Johann Ernst Tramp, Brieg 1738, 122, 147 i n.
- [28] Anders F.G.E., *Statistik der evangelischen Kirche in Schlesien*, Hugo Wagner, Glogau 1848, 150.
- [29] Dyhrnowie, <http://pl.wikipedia.org/wiki/Dyhrnowie> [accessed: 24.01.2015].
- [30] Kaszuba E., Ziątkowski L., *Historia Brzegu Dolnego*, Wydawnictwo i Drukarnia KORAB, Brzeg Dolny–Wrocław 1998, 24 i n.
- [31] Ruggiu F.-J., *Charles de Gonzague donne son nom la ville de Charleville, 23 avril 1608*, <http://cemmc.u-bordeaux3.fr/mpf/bibliographie/gonzague.htm> [accessed: 24.01.2015].
- [32] Bouvard A., *Heinrich Schickhardt 1558–1635, L’architecte wurtembergeois Heinrich Schickhardt à Montbéliard (1590–1615)*, http://schickhardt.montbeliard-emulation.fr/schik_6.htm [accessed: 24.01.2015].
- [33] Dickinson R.E., *The West European City*, Routledge, London 2002.

Streszczenie

W artykule przedstawiono i porównano rozwiązania planów miast nowożytnych lokowanych na Dolnym Śląsku po wojnie trzydziestoletniej. Pokazano nieliczne rozwiązania urbanistyczne o formach renesansowych i barokowych. Celem było wyszukanie inspiracji i wzorów oraz wskazanie prawdopodobnych naśladownictw, a także ocena wartości projektów urbanistycznych i ich znaczenia dla utrwalania lub zmian wykorzystywanych koncepcji.

Po wojnie trzydziestoletniej obszar Dolnego Śląska miał zorganizowaną i stosunkowo kompletną sieć osadniczą. Jednym z nielicznych powodów zakładania miast była rozwijająca się dziedzina gospodarki – wydobywanie rud metali. Drugim były względy prestiżowe. I to w tym wypadku odpowiedni dobór form przestrzennych miał dużo większe znaczenie. Wśród miast górniczych powstały dwa o wyraźnie renesansowym rozplanowaniu – Bolesławów (1581) i Złotniki Lubańskie (1677). Te miasteczka prezentują się typowo dla regionu (Saksonii, Czech, zwłaszcza rejonu Sudetów) i należą do późniejszych realizacji (choć w całej Europie stosowanych jeszcze w XVII, a nawet XVIII w.). Ze względu na swój niewielki rozmiar, podobnie jak inne miasta górnicze regionu, składają się tylko z obszernego rynku z czterema ulicami i otaczających go pierzei zabudowy. W okresie baroku powstały nieliczne nowe miasta zakładane przez dworzan austriackich i nową szlachtę w celu nobilitacji. Najważniejsze inicjatywy urbanistyczne związane są z działalnością członków rodziny książęcej Wirtembergów, którzy urządzając swe nowe rezydencje, dbali o fundację lub rozwój sąsiedniego miasta. Z inicjatywy pierwszego z książąt, Sylwiusza Nimroda, założono Dobroszyce (1663). Eleonora Charlotta, wdowa po Sylwiuszu II Fryderyku, przyczyniła się zaś do powstania barokowej enklawy miejskiej w Twardogórze (ok. 1685).

Innym przykładem miasta o układzie barokowym stał się Brzeg Dolny Dyhrnów (1662). Oprócz rozwiązań zachowawczych renesansowych w genetyce stosowanych w większości przypadków przy zakładaniu miast górniczych i rzemieślniczych powstały też na Dolnym Śląsku w 2. połowie XVII w. bardzo nowatorskie założenia urbanistyczne. Z zestawień ujawnia się, że projekty zastosowane przy zakładaniu północnośląskich barokowych miast należały do nurtu awangardowego. Powstawały równocześnie lub nawet wcześniej od wielu analogicznych fundacji z sąsiednich terenów.

Słowa kluczowe: urbanistyka nowożytna, Dolny Śląsk, renesans, barok, Wirtembergowie

Abstract

The article presents and compares the plan solutions of modern towns located in Lower Silesia after the Thirty Years' War. It shows a few urban designs of Renaissance and Baroque forms. The aim was to find inspiration and models, and to indicate probable imitations, as well as the assessment of the value of urban projects and their relevance to the perpetuation or change of the used concepts.

The area of Lower Silesia after the Thirty Years' War had an organized and fairly complete settlement grid. One of the few reasons of founding new towns was the development of mining of metal ores. The other motive was prestigious considerations. In this case, an appropriate choice of spatial forms was much more important. Among the mining towns two obtained a clearly Renaissance shape – Bolesławów (1581) and Złotniki Lubańskie (1677). These small towns of the Renaissance arrangement are typical for this region (Saxony, Kingdom of Bohemia, especially the Sudetenland) and belong to later implementations (though still used throughout Europe in the 17th century, or even the 18th century). Due to their small size, similarly as other towns of the mining region, they are formed of only a large square market with four streets surrounded by a building frontage. The Austrian courtiers and the new nobles during the Baroque period created a few new towns with the aim of nobilitation. The most important urban initiatives are related to the activities of members of the family of Württemberg-Oels, who organizing their new residences decided to found or to develop a neighboring town. On the initiative of Silvius Nimrod, the first of the dukes, Dobroszyce (1663) were founded. Eleonora Charlotta, widow of Silvius II Frederick, contributed to the construction of a new Baroque city enclave in Twardogóra (circa 1685).

Brzeg Dolny of Abraham Dyhrn (1662) became another example of Baroque arrangement. Apart from conservative Renaissance solutions in the genesis of applied in most cases of founding mining and craft towns, in the 2nd half of the 17th century there came into being, also in Lower Silesia, very innovative urban foundations. They were created at the same time or even earlier than many analogous foundation from adjacent areas.

Key words: modern town planning, Lower Silesia, Renaissance, Baroque, Württemberg-Oels